

ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΛΥΤΖΟΥΡΗΣ

*Ιστορίες γι' αγρίους ή
Το Ιπποδρόμιον Σουλιέ στην Ελλάδα*

(1861, 1863)

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ - Ι.Τ.Ε.

ΡΕΘΥΜΝΟ 2024

Αθήνα, νύχτα της 20^{ης} Απριλίου 1863. Μετά το τέλος της παράστασης του τσίρκου Σουλιέ, δύο αυστριακές καλλιτέχνιδες του θιάσου «απήρχοντο εις την οικίαν των, συνοδευόμεναι υπό ενόπλου φρουράς· ότε δε έφθασαν προς το μέρος του Γερανίου, επιτίπτουσιν αίφνης στρατιώται τινες, αρπάζουσι τας γυναίκας, συμφωνούν μετ' αυτών και οι συνοδεύοντες αυτάς περίπολοι και τας απαγάγωσιν έξω της πόλεως». Κάποιοι εθνοφύλακες «κατώρθωσαν να απαλλάξωσι την μίαν», την οποία «εγκατέλιπον χαμαί λειτοθυμημένην». Στο μεταξύ, περίπολοι αναζητούσαν τη δεύτερη ηθοποιό. Όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων είχε οδηγηθεί από τους στρατιώτες «εις απόκεντρον τι μέρος εντός ρεύματος μακράν των Αθηνών μίαν περίπου ώραν». Σύμφωνα με το δημοσιογραφικό ρεπορτάζ, «περί τους 35 στρατιώτας περικυκλώσαντες ήρ-

πασαν αυτήν και δια μίας αμάξης μετήγαγον εις την Κολοκυθού, όπου και οι 35 την ητίμασαν και κατέστησαν ελεεινήν...». Η ηθοποιός «υπεχρεώθη να υποστή διαδοχικώς τας εσχάτας ύβρεις, εγκαταληφθείσα εις έρημόν τι γήπεδον, όπου περίπολος της εθνοφυλακής εύρεν αυτήν ημιθανή». Σ' αυτό το μικρό ανά χείρας μελέτημα μπορεί να διαβάσει κανείς τη συνέχεια αυτής της ιστορίας, τα αίτια και τις συνέπειές της καθώς και τον τρόπο με τον οποίο τα γεγονότα φωτίζουν την ιστορική συγκυρία σε συνάρτηση με την πολιτική κατάσταση, τις συνειδήσεις, τις νοοτροπίες και τα θεάματα της εποχής.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΛΥΤΖΟΥΡΗΣ

Ιστορίες γι' αγρίους
ή
Το Ιπποδρόμιον Σουλιέ στην Ελλάδα
(1861, 1863)

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ - Ι.Τ.Ε.

ΡΕΘΥΜΝΟ 2024

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ 130 & ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΥ

Τ.Θ. 119, Ρέθυμνο 741 00

Τηλ. 28311 06003

info@ims.forth.gr

© ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ/ ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ &
ΕΡΕΥΝΑΣ

ISBN ψηφιακής έκδοσης: 978-618-5896-00-3

(διατίθεται στο: <https://www.ims.forth.gr/en/department/view?id=2>)

Πρώτη έκδοση: Οκτώβριος 2024

Φιλολογική επιμέλεια & Διορθώσεις

ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΛΥΤΖΟΥΡΗΣ

Επιμέλεια Παραρτήματος

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Σχεδιασμός έκδοσης

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΑΓΑΡΗ

Εικόνα οπισθόφυλλου: *Le Caravansérail*

(ΠΗΓΗ: <https://www.circus-parade.com/2020/04/19/louis-soullier/>)

Εκτύπωση

ΚΑΠΑ ΕΚΔΟΤΙΚΗ

Σόλωνος 103 | 106 81 | Αθήνα

T 210 38 06 676/8 & 210 57 61 586

E info@kapaekdotiki.gr

www.kapaekdotiki.gr

[fb] /Κάπα Εκδοτική | [in] Kapa_Ekdotiki

[t] @KapaEkdotiki

Κάπα Εκδοτική, 2024

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1. Η προέλαση του τσίρκου τον 19ο αιώνα	12
2. Το τσίρκο του Λουί Σουλιέ	15
3. Το Τσίρκο Σουλιέ στην Κωνσταντινούπολη	17

ΜΕΡΟΣ Α΄

Το Ιπποδρόμιον Σουλιέ στην Ελλάδα

1. Η περιοδεία του 1861	22
2. Η περιοδεία του 1863	29
I. Τα πρώτα επεισόδια	29
II. Η επιδείνωση	31
III. Η κρίση	32
IV. Οι ευθύνες και οι αποζημιώσεις	35

ΜΕΡΟΣ Β΄

Οι Παραστάσεις

1. Τα χαρακτηριστικά των παραστάσεων	40
2. Δεξιοτεχνία, καλλιτεχνία και ανθρώπινο σώμα	44
3. Τα «ζωντανά αγάλματα»	48

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Το Τσίρκο Σουλιέ και το Νεοελληνικό Θέατρο

1. Ιστορίες εξευρωπαϊσμού	55

2. Ιστορίες αντιευρωπαϊσμού	58
3. Θεατρικό κοινό και παραδοσιακά ήθη	62
4. Γυναίκες και «γυναικάρια»	66
ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ	70
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	76
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	82
<i>Correspondance entre le ministre de France en Grèce et le ministre des Affaires Étrangères, relative à l'affaire Soulié, Bureau de l'Assemblée nationale / Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού της Γαλλίας και του επί των Εξωτερικών υπουργού Αλληλογραφία επί της υποθέσεως Σουλιέ, Εκ του γραφείου της Εθνικής Συνελεύσεως</i>	
N° 1. M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères. <i>Athènes, le 16 avril 1863.</i>	83
N° 2. M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires Étrangères, à M. Bourée. <i>Athènes, le 5/17 avril 1863.</i>	86
N° 3. M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères. <i>Athènes, 1er mai 1863.</i>	88
Annexé au N° 3. M. Soulié à M. Bourée. <i>Athènes, le 1er mai 1863.</i>	88
N° 4. M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères. <i>Athènes, le 3 mai 1863.</i>	95

N° 5. M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères.	
<i>Athènes, 3 mai, 8 heures du soir.</i>	97
N° 6. M. Délyanni, ministre des Affaires étrangères à M. Bourée.	
<i>Athènes, le 25 avril (7 mai) 1863.</i>	99
A.– Annexé au N° 6. (Traduit du grec). Le Commandant de la place d’Athènes à M. le Ministre de la Guerre.	
<i>Athènes, le 21 avril (3 mai) 1863.</i>	100
B.– Annexé au N° 6. (Traduit du grec).	
<i>Athènes, le 21 avril (3 mai) 1863.</i>	100
N° 7. M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères.	
<i>Athènes, le 5 mai 1863.</i>	103
N° 8. M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères, à M. Bourée.	
<i>Athènes, le 26 avril (8 mai) 1863.</i>	106
N° 9. M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni, ministre des Relations extérieures.	
<i>Athènes, le 12 mai 1863.</i>	111
N° 10. M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères.	
<i>Athènes, le 29 mai 1863.</i>	113
N° 11. Particulière M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni.	
<i>Athènes, le 31 mai 1863.</i>	131

Annexé au N° 11. M. Soulié à M. Bourée. <i>Le Pirée, 30 mai 1863.</i>	131
(Annexé au précédent.) Estimation des dix-sept chevaux de manège restant à M. Soulié.	132
N° 12. M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères. <i>Athènes, le 7 juin 1863.</i>	135
N° 13. M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères à M. Bourée. <i>Athènes, le 26 mai (7 juin) 1863.</i>	138
N° 14. M. Bourée à M. Théodore P. Délyanni, ministre des Affaires étrangères. <i>Athènes, le 11 juin 1863.</i>	142

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ*

1. Η ΠΡΟΕΛΑΣΗ ΤΟΥ ΤΣΙΡΚΟΥ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Το τσίρκο, ως διακριτή επιχείρηση ψυχαγωγίας, ξεκίνησε στην Αγγλία στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, αρχικά, με τις ιππικές επιδείξεις του Philip Astley και της συζύγου του Petsy.¹ Στις επόμενες δεκαετίες, και έως τα τέλη του 19ου αιώνα, τα άλογα και οι αναβάτες τους συνέχισαν να κατέχουν κεντρική θέση στο τσίρκο και τα ιππικά νούμερα εξακολούθησαν να αποτελούν τη βάση του θεάματος· δίπλα σ' αυτά όμως, διαμορφώθηκε από νωρίς ένα ποικίλο πρόγραμμα που περιλάμβανε ακροβάτες, ζογκλέρ, κλόουν, χορευτές, ταχυδακτυλουργούς, νούμερα με ζώα κ.ά. Φυσικά, όλα αυτά τα θεάματα υπήρχαν πολύ πριν ο Astley ιδρύσει το περιβόητο Αμφιθέατρό του.² Ωστόσο, τώρα, εντάσσονταν σε μια νέα επιχειρηματική μονάδα και συστεγάζονταν κάτω από μια ειδικά διαμορφωμένη κατασκευή. Η τελευταία, είτε μόνιμη και σταθερή είτε (το πιο σύνηθες μετά τα μέσα του 19ου αιώνα) προσωρινή και ευμετακίνητη, επέτρεπε σε σχετικά μεγάλα πλήθη θεατών να παρακολουθούν τις παραστάσεις.

* Η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να έχει πραγματοποιηθεί χωρίς την αρωγή του ερευνητικού προγράμματος Ιστορίας Νεοελληνικού Θεάτρου του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (Ι.Τ.Ε.) και της συναδέλφου Κωνσταντίνης Γεωργιάδη, την οποία και ευχαριστώ θερμά. Μία κάπως συντομευμένη εκδοχή της εργασίας δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό του Τμήματος Θεάτρου *Σκηνή*, τμ. 15 (2023), σ. 45-86.

¹ Gillian Arrighi και Jim Davis, «The Circus: Reflecting and Mediating the World», στο: Gillian Arrighi και Jim Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, Cambridge University Press, Cambridge και New York 2021, σ. 3.

² Arrighi και Davis, «The Circus», Kim Baston, «The Equestrian Circus», στο: Arrighi και Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, σ. 107· Katherine H. Adams και Michael L. Keene, *Women of the American Circus, 1880-1940*, McFarland & Co, Inc., Publishers, Jefferson, London 2012, σ. 5-6.

Στη δεκαετία του 1780 αυτή η πολυσυλλεκτική διασκέδαση ονομάστηκε «τσίρκο» παραπέμποντας στη ρωμαϊκή παράδοση (circus).³ Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα εξαπλώθηκε ραγδαία σε όλη την υφήλιο: από την Αγγλία και την ηπειρωτική Ευρώπη έως την Αμερική και την Αυστραλασία. Σημαντικό ρόλο στη διάδοσή του έπαιξαν η ποικιλία αλλά και η ευελιξία που διέθετε η δομή του. Στην πιο στοιχειώδη μορφή του, το μόνο που χρειαζόταν ήταν μια αρένα. Δεν είχε μεγάλη σημασία αν επρόκειτο για τσαντίρι, γήπεδο, θέατρο ή κάποιο άλλο κτίριο. Και δεδομένου ότι οι καλλιτέχνες, πέραν των απαραίτητων ιππέων, ήταν λίγο-πολύ εναλλάξιμοι, υπήρχαν σχεδόν απεριόριστες δυνατότητες να διατηρείται η παράσταση φρέσκια με την παρουσίαση νέων νούμερων και νέων συνδυασμών τους. Συντονισμένο με τα νέα καταναλωτικά πρότυπα της αστικής κοινωνίας, εκείνο το θεμελιώδες νεωτερικό αίτημα για συνεχή καινοτομία έβρισκε την πραγμάτωσή του στη συνεχή αλλαγή του προγράμματος των παραστάσεων.⁴

Πέρα όμως από την καινοτομία, την ευελιξία και την ποικιλία, εξίσου σημαντικό ρόλο στη διάδοση του τσίρκου έπαιξε το γεγονός ότι οι παραστάσεις του αποτελούνταν από σωματικά κατορθώματα. Αυτό σήμαινε, καταρχάς, ότι μπορούσε να παρακάμπτει αβίαστα τα εμπόδια της γλώσσας ανάμεσα σε έθνη και εθνότητες. Κατά δεύτερο λόγο, απευθυνόταν σ' ένα ευρύτερο, λαϊκό κοινό, φροντίζοντας, μάλιστα, να προσφέρει εισιτήρια σε προσιτές τιμές. Κι όλα αυτά σε μια εποχή που σημειώνεται η ανάδυση μιας μαζικής και παγκόσμιας αγο-

³ Adams και Keene, *Women of the American Circus*, σ. 5. Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα (αλλά και αργότερα) επικράτησε ο όρος «ιπποδρόμιον». Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς εμφανίστηκε και πότε καθιερώθηκε ο όρος «τσίρκο». Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούνται και οι δυο όροι.

⁴ Matthew Wittmann, «The Origins and Growth of the Modern Circus», στο: Arrighi και Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, σ. 32-33. Κατά τη διάρκεια των μακρόχρονων τουρνέ τους, όταν ένα συγκρότημα βρισκόταν σε μια μεγάλη πόλη, οι καλλιτέχνες του μπορούσαν να το εγκαταλείψουν· και, είτε να συνεχίσουν την περιοδεία τους με άλλο θίασο είτε να ξεκινήσουν δική τους. Βλ. Gillian Arrighi, «Circus, Colonialism, and Empire. The Circus in Australasia and Asia», στο: Arrighi και Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, σ. 56.

ράς θεαμάτων.⁵ Τέλος, υπό ένα διαφορετικό πρίσμα, η εντυπωσιακή διάδοση του τσίρκου ήταν ένα ακόμα προϊόν της νεωτερικότητας, αναπόσπαστα συνδεδεμένο με την αποικιοκρατία, φυσικά, όπως και με άλλες σημαντικές αλλαγές: «την αστικοποίηση του πληθυσμού, την αυξανόμενη διεθνοποίηση της καταναλωτικής οικονομίας και την παλίρροια των επιστημονικών επιτευγμάτων που έδιναν ώθηση σε ραγδαίες βιομηχανικές εξελίξεις στις επικοινωνίες και στις μεταφορές μεγάλων αποστάσεων»· ιδίως η επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου συνέβαλε αποφασιστικά στην περαιτέρω εξάπλωση του τσίρκου στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.⁶

Σε γενικές γραμμές, έως τη δεκαετία του 1880, πολύ πριν την έλευση του σινεμά, το τσίρκο είχε καθιερωθεί ως μια παγκόσμια, μοντέρνα και μαζική θεατρική διασκέδαση. Υπήρχαν, φυσικά, τοπικές ποικιλίες και προτιμήσεις.⁷ Επρόκειτο, πάντως, για μια εντυπωσιακή προέλαση σε ολόκληρη την υφήλιο. Από ένα σημείο και μετά, οι περιοδείες των ιπποδρομιών ήταν συνώνυμο της ταχύτητας· στις Η.Π.Α. το σύνθημα ήταν: «δύο πόλεις την ημέρα»· στη δε Ευρώπη: «πάντα πιο μακριά». Η συνεχής κατάκτηση νέων ακροατηρίων αποτελούσε τη σταθερή επιλογή των διευθυντών των μεγάλων τσίρκων.⁸ Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο, η συμπερίληψη του μικροσκοπικού ελληνικού βασιλείου στα δρομολόγια των ευρωπαϊκών ιπποδρομιών ήταν ιστορικά αναπόφευκτη. Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια μικρή εισαγωγή σε κάποιες πρώιμες περιπέτειες της νέας αυτής διασκέδασης στην ελληνική κοινωνία στα μέσα του 19ου αιώνα.

⁵ Wittmann, «The Origins and Growth», σ. 32-34.

⁶ Arrighi, «Circus, Colonialism, and Empire», σ. 48-62 και Wittmann, «The Origins and Growth», σ. 19-23.

⁷ Οι Βρετανοί, για παράδειγμα, προτιμούσαν τα θεαματικά υποδράματα, οι θεατές στην ηπειρωτική Ευρώπη εκτιμούσαν τη δεξιοτεχνία των ιππικών επιδείξεων ενώ στη Γερμανία κυριαρχούσε στο εμπόριο εξωτικών ζώων, βλ. Wittmann, «The Origins and Growth», σ. 31.

⁸ Pascal Jacob, *La grande parade du cirque*, Gallimard, Paris 1991, σ. 115.

2. ΤΟ ΤΣΙΡΚΟ ΤΟΥ ΛΟΥΙ ΣΟΥΛΙΕ

Στην Ευρώπη των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα είχε δημιουργηθεί ένα επιχειρηματικό δίκτυο μικρών και μεγαλύτερων θιάσων που διέσχιζαν απ' άκρη σ' άκρη τη Γηραιά Ήπειρο. Συχνά, ένας καταξιωμένος υπτέας ήταν εκείνος που πρωτοστατούσε στην ίδρυση ενός ιπποδρομίου.⁹ Ανάμεσα στα πιο φημισμένα ήταν το Circus Gymnasticus (Gymnastischer Zirkel) της Βιέννης, ένα από τα πρώτα μόνιμα ιπποδρόμια στην ηπειρωτική Ευρώπη. Ανεγέρθηκε το 1808 για το δημοφιλή υπτέα Christoph de Bach (1768-1834) στο Prater, πάρκο αναψυχής και πιάτσα διασκεδάσεων της πρωτεύουσας της Αυστροουγγαρίας. Ο θιάσος παρέμενε για λίγους μήνες στη Βιέννη και κατά τη διάρκεια του υπόλοιπου έτους βρισκόταν σε περιοδεία.¹⁰ Ήταν γνωστός σε όλες τις μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες καθώς αποτελούταν από καταξιωμένους καλλιτέχνες του είδους. Ανάμεσα στους τελευταίους ξεχώριζε και η σύζυγος του Christoph, Laura de Bach (1805-1851). Ο Christoph πέθανε το 1834 και, σύμφωνα με κάποιες ασαφείς πληροφορίες, το 1842 η Laura παντρεύτηκε έναν Γάλλο υπτέα του θιάσου που ενδιαφέρει το μικρό μελέτημά μας: τον Λουί Σουλιέ (Louis Soulier ή Soulié ή Soullier, 1813-1884).¹¹

⁹ Wittmann, «The Origins and Growth», σ. 25-26.

¹⁰ Wittmann, «The Origins and Growth», σ. 25.

¹¹ Πληροφορίες για τον Σουλιέ αντλούμε κυρίως από τα πρόσφατα άρθρα του Dominique Denis, «Laura de Bach et Louis Soullier» και «Louis Soullier», δημοσιευμένα στην ιστοσελίδα Circus Parade: [<https://www.circus-parade.com/2020/03/22/laura-de-bach-et-louis-soullier/>] και [<https://www.circus-parade.com/2020/04/19/louis-soullier/>] (13/7/2023)]. Λίγες πληροφορίες για το τσίρκο Σουλιέ μπορεί επίσης να βρει κανείς στο παλιό ανεκδοτολογικό βιβλίο του Baron De Vaux, *Écuyers et écuyères. Histoire des cirques d' Europe* (1680-1891), J. Rothschild, Paris 1893, σ. 346-347.

WATERGATE STRAITS ROAD, &c. PROPRIETOR, — — — — — MR. T. H. SIMPSON.

AN EXHAUSTLESS VARIETY OF TALENT AND ATTRACTION!!!
 On MONDAY, JUNE 21st, a REPEITION of the

GREAT WATERLOO GALA
FOR THE BENEFIT OF THE BARRACKS, THE ARMY, AND THE NAVY, &c.

BALLOON ASCENT!
BY MR. H. C. WALKER, AT HALF-PAST SEVEN. To take a glass of Mineral water in this Park, the Government and Authorities of THE DUKES OF YORK'S ASPYLUM. Were highly gratified. Proprietor to the Duke to attend, accompanied by their COUSINS, FRUITFUL ADVICE.

A ZURINE!
DAILY, in consequence of its Experimental Success, will be repeated the Next Grand Exhibition.
OR, THE MAIAD OF THE ENCHANTED WATERS.
WITH AN ENTIRELY NEW PLAN OF REVISED ACTING. (LONDON) Dramatic Agency and THEATRE COMPANY, &c., &c. WHEN FIRST SCIENTIFICALLY PERFORMED BY MR. T. C. BISHOP.

CREMORNE BAND
 Conductor, **M. BOSISIO.**
LEADER, — — — — — MR. HAYWARD

GRAND VOCAL & INSTRUMENTAL CONCERT.
Sung by Mr. WILLIAMSON, Mr. CALVERT, &c., &c. Under DIRECTION of the Proprietors. (continued)
MONSIEUR EUGENE BOCKEL AND HIS COMICAL DOGS.
WITH THE SUPERB TRICKS OF MONS. BOCKEL. Proprietors Agency and THEATRE COMPANY, &c., &c.
PROFESSOR TAYLOR AND HIS SON, THE DOUBLE-GORTED YOUTH.

THE HAFFERS.
An Amazon Chief, a Scotch Chief, an Amazoness Woman and Child, from HAFFLAND. With their Lessons on their Characters, Features and Complexion. Illustrated by the Haffers, with a Banker of Haffers, Haffers, &c., &c.

THE CREMORNE BRASS BAND WILL PERFORM DURING THE AFTERNOON, LED BY M. SIDNEY DAVIS
HEAD AND TAILORS, TAKE DISTINGUISHED PARTS IN THE LIGHT-PRODUCING ART!
BRANDON LEDGER'S AMERICAN TROUPE OF ETHIOPIAN HARMONISTS!

DANCING ON THE ORIENTAL PLATFORM!
BY THE NEWEST AND MOST FASHIONABLE METHOD.

MAGNIFICENT PYROTECHNIC DISPLAYS, by the CHEV. MORTHAU.
Gorgeous New Tomatoes. Stupendous Barbed Vases, & Groups of Splendid New Statuary.
NEW DIORAMIC VIEWS. NOVEL DIAPHANOUS COSMORAMA.
That's Celebrated Story from Herz's "Cedar's Evening Night." The Labyrinth. The Children in the Wood. Noah. Isaac. The Giant's Cemetery.
BRILLIANT ILLUMINATIONS! INTRODUCING ALL RECENT NOVELTIES IN THE LIGHT-PRODUCING ART!
CLASSICAL ILLUMINATIONS OF SCULPTURE & HISTORY. THE AMERICAN DRAWING SALOON.
THE HERRICK'S GALLERY. THE PISTOL AND BATTLE GALLERY, &c.
ON-APPEARANCE AFTER A SUCCESSFUL INTERNATIONAL TOUR, OF HANNOVER.

PAULINE VIOLANTE,
Who will exhibit THEATRICAL ACTS, exhibited a SPLENDID DISPLAY OF FIREWORKS.
DARING ANTIPODIAN FEAT BY MESSRS. HENKOW & B. & C. GLINDON.
Notice! M. HENKOW requires to inform His Patrons and the Public, that he must receive orders being to contribute to the amusement of the Visitors of GARDENS, and to maintain the Risk and necessary expenses of his establishment, he has such arrangements with

LOUIS SOULIER'S CIRQUE ORIENTAL!
(including the celebrated Artists, Mr. DE COLLON, Mr. ALBERT DE RACH, Mr. FRANK DE RACH, & Mlle. CLAUDE LANTAY) Who will make their first appearance in the Spectacles and Royal Circus, on MONDAY, JUNE 21st.

DAILY at 3. ADMISSION, ONE SHILLING. CHILDREN, HALF-P
ON SUNDAYS, AFTER FOUR O'CLOCK, OPEN FOR PROMENADE!
ADMISSION, FREE, BY REPRESENTATIVE CARD, SIXPENCE.
John L. Chapman and Company, & Stone Lane, and Parkborough Street.

Εικ. 1. Διαφημιστική αφίσα θεαμάτων για το πάρκο αναψυχής Cremorne Gardens του Λονδίνου (Τσέλσι), π. 1858. Στο κάτω μέρος της αφίσας διακρίνεται η αναφορά στο Cirque Oriental του Louis Soulier. (ΠΗΓΗ: British Library, Evanion Catalogue)

Γιος αχθοφόρου, γεννημένος στην Τουλούζη, προτού προσληφθεί στον θίασο ντε Μπαχ, είχε διακριθεί για την τόλμη και τις ικανότητές του σε ιππικά ακροβατικά στον επίσης αξιόλογο θίασο του

Allessandro Guerra (1782-1862). Μετά το 1842, συντονισμένος με τη ζωή των περιπλανήσεων που χαρακτήριζε το τσίρκο του 19ου αιώνα, ο Σουλιέ, μαζί με τη χήρα ντε Μπαχ, διηύθυνε την επιχείρηση οργώνοντας την Ευρώπη από τη Ρωσία έως τη Μεγάλη Βρετανία. Μετά τον θάνατο της Laura (1851), εμφανίστηκαν, όπως φαίνεται, κάποια σοβαρά οικονομικά προβλήματα· όμως, ο χαλκέντερος επιχειρηματίας κατόρθωσε ένα νέο ξεκίνημα στα μέσα της δεκαετίας του 1850, στη Γενεύη, αρχικά, και στη συνέχεια, στο Μάντσεστερ, στο Μπέρμιγχαμ και σε άλλες αγγλικές πόλεις. Ωστόσο, η σχετική βιβλιογραφία μνημονεύει ως την κατεξοχήν συμβολή του Σουλιέ στην εξάπλωση του τσίρκου μια εντυπωσιακή τουρνέ που ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1860. Τότε, επικεφαλής ενός μεγάλου ιπποδρομιακού συγκροτήματος, πραγματοποίησε μια δεκαετή σχεδόν περιοδεία· διέσχισε τη Ρωσία και, μέσω Σιβηρίας και Μογγολίας, πέρασε στην Κίνα, για να καταλήξει στη Γιοκοχάμα. Επανεμφανίστηκε στην Ευρώπη στα μέσα της δεκαετίας του 1870, επικεφαλής ενός θιάσου γιαπωνέζων καλλιτεχνών. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του τον συναντάμε να εργάζεται στη Γαλλία και την Ελβετία μέχρι το θάνατό του στη Βέρνη το 1884.¹²

3. ΤΟ ΤΣΙΡΚΟ ΣΟΥΛΙΕ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Πολύ πριν ο Σουλιέ ξεκινήσει την περιπέτειά του στην Άπω Ανατολή, είχε πραγματοποιήσει δύο λιγότερο εντυπωσιακές (αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για μας) εξορμήσεις στις νοτιοανατολικές παρυφές της Γηραιάς Ηπείρου, πιο συγκεκριμένα, στην Κωνσταντινούπολη.¹³

¹² Βλ. Denis, «Louis Soullier», καθώς και: Isaac J. Greenwood, *The Circus: Its Origins and Growth Prior to 1835*, Hobby House Press, New York 1898, σ. 45· George Speaight, *A History of the Circus*, The Tantivy Press, London 1980, σ. 157, 174· Jacob, *La grande parade*, σ. 115· Douglas McPherson, *Circus mania*, Peter Owen, London 2010, σ. 155· Wittmann, «The Origins and Growth», σ. 32.

¹³ Πληροφορίες για τη δράση του τσίρκου στην Κωνσταντινούπολη αντλήθηκαν από την εφημερίδα *Τηλέγραφος* και *Βυζαντίς* που έχει αποδελτιωθεί από το θεατρολογικό ερευνητικό πρόγραμμα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ).

Η παρουσία του Ιπποδρομίου Σουλιέ στην Πόλη παρουσιάζει εξαιρετικό ερευνητικό ενδιαφέρον. Καθώς υπερβαίνει, όμως, κατά πολύ τα όρια αυτού του μικρού μελετήματος θα ασχοληθούμε μαζί της μόνον ακροθιγώς.

Εικ. 2. Το Τσίρκο Σουλιέ στην Ιαπωνία. Ξυλογραφία του Ιάπωνα καλλιτέχνη Yoshiharu. (ΠΗΓΗ: Richard Dale McMullan και Kneeland McNulty, *Circus in Art*, Boston Public Library, Βοστώνη 1985)

Η πρώτη περιοδεία ξεκίνησε από τη Βιέννη το Νοέμβρη του 1836: ο θιάσος (με 10 καλλιτέχνες, 40 άτομα βοηθητικό προσωπικό και γύρω στα 30 άλογα) έφτασε στην Οδησό και, στη συνέχεια, μέσω Μολδαβίας (Ιάσιο) και Σιλιστρίας κατέληξε στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κάποιες πηγές θέλουν το σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ να παρακολουθεί τις παραστάσεις του θιάσου στη Βλαχία και να προτείνει στον Σουλιέ τη μόνιμη εγκατάστασή του στην Κωνσταντινούπολη, αναλαμβάνοντας την οικονομική του στήριξη. Σύμφωνα με τις λιγοστές πηγές που διαθέτουμε, ο σουλτάνος, οι ανώτεροι αξιωματούχοι κι ένα μεγάλο πλήθος κόσμου παρακολου-

Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν οι μελέτες: Kim Baston, «Circus at the Edge of Europe: Acrobatic Entertainments in the Ottoman Empire», *Early Popular Visual Culture*, τμ. 16, τχ. 1 (2018), σ. 57-82· Mavi Boncuk, «Soulier Circus in Constantinople» (2015) [<http://maviboncuk.blogspot.com/2015/10/soulier-circus-in-constantinople.html> (14/7/2023)]· Denis, «Laura de Bach et Louis Soullier»· Denis, «Louis Soullier».

θούσαν τις παραστάσεις του τσίρκου. Ανάμεσα στους τακτικούς θεατές ήταν και ο εκσυγχρονιστής διάδοχος Αμπντούλ Μετζίτ Α΄, που, όταν ανέβηκε στον θρόνο (1839), συνέχισε την υποστήριξή του και, επιπλέον, παρασημοφόρησε τον Σουλιέ· ο τελευταίος απέκτησε τότε τον τίτλο του Ιπποκόμου του Σουλτάνου (Écuyer de S. M. l'Empereur de Turquie) και, ακόμα σημαντικότερο, είχε την άδεια να εμφανίζεται ως διευθυντής του επίσημου αυτοκρατορικού θιάσου.

Εικ. 3. «Οι καλλιτέχνες προέρχονται από το Hippodrome του Παρισιού, με προεξέχοντα τον κ. Λουί Σουλιέ, Ιπποκόμο της Αυτού Υψηλότητας του Σουλτάνου Μετζίντ της Τουρκίας και του Αυτοκράτορα της Ρωσίας, και την πολυάριθμη και άριστα εκπαιδευμένη γενιά αλόγων του», που συνοδεύει ολόκληρος θιάσος («Batty's Hippodrome», The Illustrated London News, 10 Μαΐου 1851, σ. 389).

Ενδεχομένως, ένας από τους λόγους της επιτυχημένης δεξίωσης του Σουλιέ στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν και η πλούσια εγχώρια παράδοση λαϊκών και ιππικών θεαμάτων, η οποία μαρτυρείται από τον 16ο αιώνα. Οι οθωμανικές πηγές κάνουν λόγο για παραστάσεις με εκπαιδευμένα ζώα, ακροβάτες, ταχυδακτυλουργούς, ξυλοπόδαρους, κλόουν, επιδείξεις δύναμης αλλά και

ιππικά νούμερα. Οι παραπάνω διασκεδάσεις δίνονταν μεμονωμένα είτε στην αγορά της Πόλης είτε στο πλαίσιο δημόσιων εορταστικών εκδηλώσεων.¹⁴

Στα επόμενα είκοσι περίπου χρόνια, ο Γάλλος επιχειρηματίας περιόδευσε στην Κεντροδυτική Ευρώπη και την Αίγυπτο, ενδεχομένως και εξαιτίας της ανώμαλης κατάστασης που είχε δημιουργήσει ο Κριμαϊκός Πόλεμος. Το 1858, ενώ το ιπποδρόμιό του βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια, ο Σουλιέ αποφάσισε μια δεύτερη εκστρατεία στην Κωνσταντινούπολη, στο πλαίσιο των γάμων των θυγατέρων του σουλτάνου· και, για μια πενταετία περίπου, κατέστησε την οθωμανική πρωτεύουσα μόνιμο ορμητήριο των εξορμήσεών του στην περιοχή. Έτσι, τον χειμώνα του 1858/1859 μαρτυρούνται στην εφημερίδα *Τηλέγραφος και Βυζαντίς* παραστάσεις του Ιπποδρομίου του «εντός του Καφενείου Palais des Fleurs του Πέραν».¹⁵ Όπως φαίνεται, οι δουλειές πήγαν καλά κι έτσι ο Σουλιέ έμεινε στην Πόλη και τον επόμενο χειμώνα.¹⁶ Σύμφωνα με δηλώσεις του, μάλιστα, σχεδίαζε να καταστήσει το ιπποδρόμιό του «διαρκές και παντοτεινόν».¹⁷ Οι

¹⁴ Και το τσίρκο του Σουλιέ επισκέφτηκε για πρώτη φορά την οθωμανική πρωτεύουσα το 1836 στο πλαίσιο του εορτασμού μιας περιτομής (βλ. Baston, «Circus at the Edge», σ. 79). Λίγα χρόνια αργότερα, άλλη παράσταση δόθηκε στο πλαίσιο γαμήλιων εορτασμών. Βλ. την ανταπόκριση, «On écrit de Constantinople, le 17 août», εφ. *Journal des débats*, 22 Σεπτεμβρίου 1840. Το τελευταίο δημοσίευμα ανέφερε, μεταξύ άλλων, ότι ο θίασος ήταν εγκατεστημένος για δυο συνεχή χρόνια στην Πόλη («La compagnie avait, depuis deux années, habitué les Turcs à marcher de surprise en surprise»). Για τις παραστάσεις λαϊκών θεαμάτων στην περιοχή Tahtakale, βλ. Baston, στο ίδιο, σ. 61.

¹⁵ «Αυτοκρατορικό Αμφιθέατρο εντός του Καφενείου Palais des Fleurs, διευθυνόμενον παρά του κ. Σουλιέ», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 19 Νοεμβρίου 1858.

¹⁶ «Νέα εγκαθίδρυσις του Ανατολικού Αμφιθεάτρου του εν Πέρα Παλατίου των Ανθών. Υπό την διεύθυνσιν του Λ. Σουλιέ. Νέα Ιπποδρομική Εταιρία συγκειμένη καθ' ολοκληρίαν υπό εκλεκτών τεχνητών και των δύο φύλων, θέλει οσονούπω εγκαινιάσει την νέαν εγκαθίδρυσιν του Αμφιθεάτρου» (εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 7 Νοεμβρίου 1859).

¹⁷ Σε δημόσια επιστολή του προς το κοινό της Πόλης, ο Σουλιέ ανακοίνωνε το 1859: «μέλλω ν' αποκαταστήσω διαρκές και παντοτεινόν το Αμφιθέατρον, το οποίον προ εικοσιπέντε ετών εν τη χώρα ταύτη εγκαθιδρύσας, ήλθον νωστί πάλιν μετά περιπλάνησιν εικοσαετή, όπως αποπειραθώ νέαν αυτού εγκαθίδρυσιν» (εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 7 Νοεμβρίου 1859). Βλ. και Boncuk, «Soulier Circus in Constantinople».

παραστάσεις όμως σταμάτησαν απότομα στις 13 Ιανουαρίου 1860 εξαιτίας μιας πυρκαγιάς που αποτέφρωσε το ξύλινο Αμφιθέατρο που είχε στηθεί.¹⁸ Στη συνέχεια, του παραχωρήθηκε ο κήπος στο Ταξίμ Σταυροδρομίου και τον Φλεβάρη ανακοινώθηκε στον Τύπο ότι θα ξεκινούσε παραστάσεις σε «μέγα τζαδίσριον».¹⁹ Οι παραστάσεις συνεχίστηκαν, όπως φαίνεται, όλο το καλοκαίρι του 1860.²⁰ Επιπλέον, στις αρχές του Μάρτη του 1860, έδινε παραστάσεις «κατά το μέρος του Σουλτάν Βεγιαζήτ».²¹ Σύμφωνα με μεταγενέστερες πηγές, για να στεγαστεί το τσίρκο του Σουλιέ ολοκληρώθηκε το Θέατρο Gedikraza, το κτήριο που, λίγα χρόνια αργότερα, θα στέγαζε το πρώτο τουρκικό θέατρο.²² Όπως φαίνεται, όμως, οι καιροί είχαν αλλάξει μετά τον θάνατο του Αμπντούλ Μετζίτ Α΄ και την άνοδο του Αμπντούλ Αζίζ στο σουλτανικό θρόνο τον Ιούνιο του 1861. Σε κάθε περίπτωση, το τσίρκο Σουλιέ εμφανίστηκε μάλλον για τελευταία φορά στην Κωνσταντινούπολη το 1864, δηλαδή, λίγο πριν χαράξει εκείνη τη ριψοκίνδυνη ρότα που θα το οδηγήσει στην Ιαπωνία. Προηγουμένως, το καλοκαίρι του 1861, επισκέφτηκε το μικροσκοπικό ελληνικό βασίλειο κάτι που επανέλαβε δύο χρόνια αργότερα.

Εικ. 4. Λουί Σουλιέ (1813-1884).
(ΠΗΓΗ: <https://www.circus-parade.com/2020/03/22/laura-de-bach-et-louis-soullier/>)

¹⁸ Εφ. Τηλέγραφος και Βυζαντίς, 20 Ιανουαρίου 1860.

¹⁹ «Ειδοποιήσεις», εφ. Τηλέγραφος και Βυζαντίς, 10, 17, 20, 27 Φεβρουαρίου και 28 Μαΐου 1860.

²⁰ «Ειδοποιήσεις», εφ. Τηλέγραφος και Βυζαντίς, 2 Ιουλίου 1860.

²¹ «Ειδοποιήσεις», εφ. Τηλέγραφος και Βυζαντίς, 27 Φεβρουαρίου 1860.

²² Baston, «Circus at the Edge of Europe», σ. 79· Boncuk, «Soulier Circus in Constantinople».

ΜΕΡΟΣ Α΄

Το Ιπποδρόμιον Σουλιά στην Ελλάδα

1. Η ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΤΟΥ 1861

Η ιστορία του τσίρκου στην Ελλάδα παραμένει ακόμα άγνωστη. Ο Λάσκαρης αναφέρει ότι το πρώτο «εγκατασταθέν εν Αθήναις ιπποδρόμιον» στήθηκε το 1843 από την πολυπρόσωπη οικογένεια Παντόλφι «επί της πλατείας όπου σήμερα [1939] το Βαρβάκειον Λύκειον». ²³ Ο πρώτος ιστορικός του θεάτρου μας ισχυρίζεται ότι, στη συνέχεια, οι παραστάσεις απαγορεύτηκαν· και ότι, στα επόμενα χρόνια, μέλη της οικογένειας Παντόλφι «παρέμειναν εν Ελλάδι και επεδόθησαν εις παντομimικὰς παραστάσεις». ²⁴ Με την οικογένεια Παντόλφι συνδέεται, κατά κάποιον τρόπο, η περιοδεία της «ιππικής εταιρίας» του Βιγκέσλαου Λαμπέργκερ στην Αθήνα τον χειμώνα του 1852-1853. Ο 16μελής θίασός του κατέφθασε στην ελληνική πρωτεύουσα από τη Ρωσία, μέσω Κωνσταντινούπολης, τον Οκτώβρη του 1852. Εγκαταστάθηκε «εις το ιπποδρόμιον του κ. Δαμιανού Πανδόλφη» και, στη συνέχεια, «εις το νέον κατασκευασθέν υπ' αυτού ιπποδρομείον Ολυμπιακόν», τουλάχιστον έως τον Φλεβάρη του 1853. ²⁵ Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, επρόκειτο για μικρό θίασο τσίρκου με ακροβάτες και κωμικές παντομίμες. Υπήρχαν επίσης, «πλαστικάί εικόνες εκτελεσθείσαι υπό πάντων των ατόμων της εται-

²³ Νικόλαος Ι. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τμ. Β΄, Εκδοτικός Οίκος Μ. Βασιλείου & Σία, Αθήνα 1939, σ. 317-319.

²⁴ Λάσκαρης, *Ιστορία*, σ. 319. Όλες οι παραπάνω πληροφορίες είναι ατεκμηρίωτες.

²⁵ «Ειδιοποιήσεις», εφ. *Η Ταχύπτερος φήμη*, 31 Οκτωβρίου 1852 και «Διάφορα», εφ. *Η Ταχύπτερος φήμη*, 18 Δεκεμβρίου 1852. Ο θίασος πραγματοποίησε περιοδεία και στη Σύρο αλλά επέστρεψε εσπευσμένα καθώς τα περισσότερα μέλη του «ησθένησαν εκεί» («Διάφορα», εφ. *Η Ταχύπτερος φήμη*, 6 Φεβρουαρίου 1853).

ρείας».²⁶ αλλά και ιππικά νούμερα στα οποία η κυρία Λαμπέργκερ διακρινόταν «δια την επιδεξιότητα και χάριν της εις το ιππεύειν».²⁷ Οι παραστάσεις του θιάσου γνώρισαν την υποστήριξη της 'ανώτερης' κοινωνίας της πρωτεύουσας και του ίδιου του βασιλιά.

Παραστάσεις παντομίμας, ακροβατικών ή εκπαιδευμένων ζώων μαρτυρούνται στην Αθήνα τουλάχιστον από το 1837. Όπως είπαμε, όμως, το πεδίο είναι ακόμα αχαρτογράφητο και, σε γενικές γραμμές, δεν είναι καθόλου εύκολο να καταλάβει κανείς εάν πρόκειται για μικρά ιπποδρόμια ή για θιάσους ποικιλιών· όπως εκείνοι οι απόγονοι των Παντόλφι που εγκαταστάθηκαν (μάλλον μετά το 1860) στα μικρασιατικά παράλια.²⁸ Αν όντως έτσι έχουν τα πράγματα, το συγκρότημα του Σουλιέ ήταν ένα από τα πρώτα ιπποδρόμια που επισκέφτηκαν τη χώρα. Οι δύο περιοδείες που πραγματοποίησε το 1861 και το 1863, αποτελούν το ζήτημα που ερευνά αυτό το μελέτημα.²⁹ Οι βασικές πηγές του στάθηκαν:

(α) ο Τύπος της εποχής, είτε αποδελτιωμένος - στο αρχείο του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, είτε ψηφιοποιημένος - στη Βιβλιοθήκη της Βουλής· και

(β) η «επί της υποθέσεως Σουλιέ» δημοσιευμένη αλληλογραφία μεταξύ του Υπουργού Εξωτερικών και του Γάλλου πρεσβευτή στην Αθήνα - η οποία περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, συνημμένες και επιστολές του ίδιου του Σουλιέ.³⁰

²⁶ «Διάφορα», εφ. *Η Ταχύπτερος φήμη*, 18 Δεκεμβρίου 1852.

²⁷ «Διάφορα», εφ. *Η Ταχύπτερος φήμη*, 3 Δεκεμβρίου 1852.

²⁸ Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Β1, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, σ. 187.

²⁹ Ο Χατζηπανταζής και η Γεωργακάκη αναφέρονται μόνον στην περιοδεία του 1863. Ο πρώτος ακροθιγώς (*Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Α1, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, σ. 151)· η δεύτερη πιο εκτεταμένα στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της (*Η θεατρική πολιτική κατά την οθωνική περίοδο*, διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ 1997, σ. 108-114).

³⁰ *Correspondance entre le ministre de France en Grèce et le ministre des Affaires Étrangères, relative à l'affaire Soulié, Bureau de l'Assemblée nationale / Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού της Γαλλίας και του επί των Εξωτερικών υπουργού Αλληλογραφία επί της υποθέσεως Σουλιέ, Εκ του γραφείου της Εθνικής Συνελεύσεως.*

Ο θίασος παρουσιάστηκε στον αθηναϊκό Τύπο ως «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον Κωνσταντινουπόλεως» ή «Ιπποδρόμιον της Γαλλικής Εταιρίας του Αυτοκρατορικού θεάτρου Κωνσταντινουπόλεως, διευθυνόμενον υπό του Λουδοβίκου Σουλιέ, επιτίμου ιπποκόμου της Α. Μ. του Σουλτάνου».³¹ Οι πληροφορίες που διαθέτουμε δεν είναι πολλές. Δεν γνωρίζουμε ούτε πού ακριβώς το τσίρκο έστησε την τέντα του ούτε πότε ακριβώς εγκαινίασε τις εμφανίσεις του.³² Σύμφωνα με την *Αυγή*, η εταιρεία «ήνοιξεν ευρύ και απέραντον αμφιθέατρον κατασκευασθέν δια το είδος τούτο θεάματος, όπερ μανθάνομεν ότι ολίγας ημέρας θέλει διαρκέσει ενταύθα». Ενδέχεται ο θίασος να είχε ξεκινήσει τις παραστάσεις του πριν τη Μεγάλη Βδομάδα, κατά τη διάρκεια της οποίας διακόπηκαν και συνεχίστηκαν αμέσως μετά.³³ Την Κυριακή, τη Δευτέρα και την Τρίτη του Πάσχα έδωσε από δύο παραστάσεις (στις 2 μ.μ. και 8.30 μ.μ.)· την ίδια τακτική θα ακολουθούσε και αργότερα με απογευματινές παραστάσεις (στις 2.30 μ.μ.) κάθε Πέμπτη και Κυριακή.³⁴ Επιπλέον, στο παραπάνω διάστημα η εταιρεία προχώρησε σε ελάττωση της τιμής των εισιτηρίων και για τις ημερήσιες και για τις βραδινές παραστάσεις.³⁵ Γνωρίζουμε, επίσης, ότι το

Τυπώθηκε στο πλαίσιο της συζήτησης που έλαβε χώρα στη Βουλή το καλοκαίρι του 1863. Η έκδοση φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Αρχείο Βλαχογιάννη, Δ10) καθώς και στη Βιβλιοθήκη του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Δωρεά Τρικόγλου). Αναδημοσιεύτηκε από τη Γεωργακάκη στο δυσεύρετο Παράρτημα του δεύτερου τόμου της διατριβής της, αλλά και εδώ, ως Παράρτημα στο τέλος της παρούσας έκδοσης, όπου γίνονται και οι παραπομπές στις αντίστοιχες σελίδες.

³¹ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 22 Απριλίου 1861 και 4 Μαΐου 1861.

³² Δεκαετίες αργότερα, ο Βελλιανίτης αναφέρει ότι ο Σουλιέ εγκατέστησε «το ιπποδρόμιόν του εις την Λεωφόρον Πανεπιστημίου εις το οικόπεδον, ένθα το εσχάτως [1914] πωληθέν μέγαρον τού κ. Πέτρου Μαυρομιχάλη», βλ. Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Τα Ιουνιακά», *Παναθήναια*, τχ. 321-322 (1914), σ. 149.

³³ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 22 Απριλίου 1861. «Προ δύο εβδομάδων διασκεδάζει το κοινόν η εταιρία του Γαλλικού ιπποδρομίου» αναφέρει η εφ. *Φως* («Διάφορα Αθηναϊκά», 1 Μαΐου 1861).

³⁴ «Ιπποδρόμιον Γαλλ. Κωνσταντινουπόλεως», εφ. *Αυγή*, 19 Απριλίου 1861, «Ειδοποιήσεις», εφ. *Φως*, 29 Απριλίου 1861.

³⁵ «Θέσεις πεφυλαγμένοι και αριθμημένοι δρ. 3, πρώτη στρωμένη 2½, δευτέρα αμφιθεατρική 1½, τρίτη 1.» «Δια τα παιδιά. Εις θέσιν πεφυλαγμένην πληρώνουν το δικαίωμα της α' θέσεως» (για την πρώτη θέση το δικαίωμα της β' και για την β'

βασιλικό ζεύγος παρακολούθησε την παράσταση της 10ης Μαΐου καθώς και την αποχαιρετιστήρια της 15ης Μαΐου.³⁶ Τέλος, τρεις μέρες αργότερα, το ιπποδρόμιο Σουλιέ έδωσε μια παράσταση στον Πειραιά απ' όπου αναχώρησε στις 19 Μαΐου για τη Σύρο. Ολοκλήρωσε τις εμφανίσεις του στην Ερμούπολη στις αρχές Ιουνίου του 1861.³⁷ Όλα τα παραπάνω δεδομένα μοιάζουν να επιβεβαιώνουν τις εκτιμήσεις της εφημερίδας *Φως*: «εις τας παραστάσεις του [ενν. ιπποδρομίου] συρρέει εκάστοτε άπειρον πλήθος λαού και πολύς εκλεκτός κόσμος».³⁸ Όπως φαίνεται, η υποδοχή που επιφύλαξε το αθηναϊκό κοινό στον καινοφανή θίασο ήταν θερμή:

Αι τρεις πρώται παραστάσεις επέσυρον πλείστον όσον κόσμον φιλοθεαμόνων, εφ' ω η εκλεκτή αύτη εταιρία δικαίως αξίζει να τιμηθή δια της παρουσίας του κοινού, διότι τα πάντα εισίν εκλεκτά και λαμπρά, και πιστεύομεν ότι αι Αθήναι δεν είδον άχρι τούδε θεατρικήν εταιρίαν τοσούτω πλήρη. Το νέον είδος εσπερινής διασκεδάσεως, μάς παρέχει την ευκαιρίαν τού να θυσιάσωμεν ευχαρίστως μερικής ώρας. Όθεν ελπίζομεν ότι το κοινόν της πρωτευούσης θέλει ωφεληθή εκ της βραχείας ενταύθα διαμονής των ανωτέρω κυρίων δια να παρευρεθή αθρόον εις τας λαμπράς ταύτας ιπποδρομικάς παραστάσεις, εμψυχώνον ούτω τα τέκνα της ευγνώμονος τέχνης. [...] εφείλκυσαν ιδίως την προσοχήν του κοινού, όπερ εις πάσαν παραστασιν τούς υποδέχεται δια ραγδαίων χειροκροτήσεων.³⁹

και γ' το δικαίωμα της γ'). Το ίδιο ίσχυε και για τους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και στρατιώτες «εν στολή όλων των όπλων». Εισιτήρια μπορούσε να προμηθευτεί κανείς από 10 π.μ. - 6 μ.μ. «εις το ξενοδοχείον της Αμερικής, όπου διαμένει η διεύθυνσις του ιπποδρομείου, από δε της 7 το εσπέρας μέχρι της 10 της πρωίας εις το γραφείον του ιπποδρομείου» («Ιπποδρόμιον Γαλλ. Κωνσταντινουπόλεως», εφ. *Αυγή*, 19 Απριλίου 1861). Βλ. και «Ειδοποιήσεις», εφ. *Φως*, 29 Απριλίου 1861.

³⁶ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Φως*, 11 Μαΐου 1861 και «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 13 και 15 Μαΐου 1861.

³⁷ «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 3 Ιουνίου 1861.

³⁸ «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 1 Μαΐου 1861.

³⁹ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 22 Απριλίου 1861. Στην παράσταση της 10ης Μαΐου «τοσαύτη συρροή υπήρχεν, ώστε οι πλείστοι όρθιοι ίσταντο, άλλοι δε μη ευρίσκοντες θέσεις, ηναγκάσθησαν ν' αναχωρήσωσιν» («Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 11 Μαΐου 1861).

Μάλιστα, η επιχείρησή του Σουλιέ, «ίνα δείξη την ευγνωμοσύνην της προς τους Έλληνας και δια να μείνουν εις την Ελλάδα τα χρήματα όσα εκέρδησεν, αναχωρεί αύριον δια του ελλ. ατμοκινήτου, εις ο επλήρωσε ναύλον 3,000 δραχμών».⁴⁰

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το γαλλικό τσίρκο είχε αφήσει στην Αθήνα «ευαρέστους αναμνήσεις».⁴¹ Κι όμως, ούτε τα πράγματα ήταν τόσο απλά ούτε εξελίχθηκαν τόσο ρόδινα. Καταρχάς, ο θίασος δεν έτυχε της ομόθυμης υποστήριξης του αθηναϊκού Τύπου: μια σημαντική μερίδα του τελευταίου (*Αθηνά, Αιών, Ο Αστήρ της Ανατολής, Ελπίς, Το Μέλλον της Πατρίδος, Μέρμινα, Η Φωνή της Ελευθερίας* κ.ά.) αδιαφόρησε παντελώς. Επιπλέον, το *Φως* του λάβρου αντι-οθωνικού «δημοσιολόγου» Σοφοκλή Καρύδη, ενώ αρχικά ήταν εμφανώς υποστηρικτικό προς το ιπποδρόμιο, από ένα σημείο κι έπειτα, άρχισε να εξαπολύει σφοδρές επιθέσεις εναντίον του.⁴² Το σημείο καμπής δεν ήταν άλλο από τη βραδιά που ο Όθωνας κι η Αμαλία επισκέφτηκαν το τσίρκο. Λίγες μέρες αργότερα, το *Φως* κατηγόρησε ωμά την επιχείρηση:

Η Διεύθυνσις του Γαλλικού Ιπποδρομίου έλαβε τοιούτο θράσος, ώστε να μάς εμπαίζη και φανερά ήρχισε! Προχθές επώλησε τετραπλάσια εισητήρια αφ' όσαι είνε αι πρώται θέσεις, και πολλοί μεν ηναγκάσθησαν να μείνουν όρθιοι, άλλοι δε να φύγουν· αλλά το χειριστον πάντων ήτο τούτο· δια να καλύψουν το έγκλημά των αυτό, έκλειναν την εξώθυραν και δεν εδέχοντο πλέον κανένα, φέροντα εισητήριον, και τοιούτοι ήσαν όχι ολίγοι.⁴³

⁴⁰ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 11 Μαΐου 1861.

⁴¹ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 15 Μαΐου 1861.

⁴² Δημοσιολόγος με την έννοια που έδινε στον όρο ο Κωνσταντίνος Δημαράς: «μια θέση ενδιάμεση μεταξύ της λογοτεχνίας και της δημοσιογραφίας», όπου η ποίηση βρίσκεται «αδελφωμένη με την πολιτική» (*Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 281). Για τον Καρύδη βλ. ενδεικτικά και Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος, 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 265.

⁴³ «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 13 Μαΐου 1861.

Ειμέσως πλην σαφώς, η παρουσία του βασιλικού ζεύγους σήμαινε τη δημόσια υποστήριξη ενός απατεώνα. Το ίδιο δημοσίευμα, τέλος, διατύπωνε και μια ενδιαφέρουσα πρόβλεψη: «Αν κατά την εσπέραν εκείνην δεν ήσαν οι Βασιλείς, δεν ηξεύρομεν τι θα συνέβαινεν».

Οι παραπάνω αναφορές έριξαν σοβαρές σκιές στην, κατά τ' άλλα, επιτυχή περιοδεία. Έτσι, μολονότι και στην πειραιώτικη παράσταση της 18^{ης} Μαΐου «πλήθος αμφοτέρων των γενών και τάξεων συνέρρευσε», η τοπική εφημερίδα παρέμενε εξαιρετικά επιφυλακτική.⁴⁴ Μάλιστα, υιοθετούσε και αυτή τον ρόλο της Κασσάνδρας: εάν η εταιρεία ακολουθούσε «την αυτήν βάρβαρον διαγωγήν» και στην [αντι-οθωνική] Σύρο, τότε θα μπορούσαν ενδεχομένως «να συμβώσι πολλά δυσάρεστα». Η προφητεία άρχισε να εκπληρώνεται στην πρεμιέρα του τσίρκου στην Ερμούπολη: η πρώτη ανθοδέσμη που εκσφενδονίστηκε «ήτον από παντζάρια».⁴⁵ Η δε αποχαιρετιστήρια παράσταση ήταν ακόμα πιο επεισοδιακή:

εν τω μέσω της παραστάσεως οι θεαταί άπαντες εγερθέντες ήρξαντο να διαμαρτύρωνται κατά της απάτης ταύτης· αλλ' επειδή αι φωναί των απέβησαν μάταιαι, τας διεδέχθησαν συριγμοί και πάταγοι· τα λεμόνια, αγκούρια και λοιπά μπουκέττα έπιπτον ως βροχή και το στεντώρειον γιούχα έδωσε τέλος εις την παράστασιν.⁴⁶

Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο οι παραπάνω γλαφυρές πληροφορίες ήταν δημοσιογραφικές υπερβολές· ούτε μπορέσαμε να διασταυρώσουμε αν όντως ο θίασος αναχώρησε «εκείθεν νύκτα» για να μην τον πάρουν «και με τα λεμόνια», όπως διαλαλούσε το παραπάνω δημοσίευμα. Λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη τα γεγονότα που ακολούθησαν, οι αντιδράσεις του συριανού κοινού λειτούργησαν κατά κάποιον τρόπο ως προανάκρουσμα για τα έκτροπα που θα διαδραματίζονταν δύο χρόνια αργότερα στην Αθήνα.

⁴⁴ «Επειδή όμως αι περί αυτού γνώμαι διαιρούνται επιφυλασσόμεθα να γράψομεν εις επόμενον, καθόσον παρετηρήσαμεν και ημείς αυτοί αποτήματα τινα και εκ μέρους της αρμοδίου εξουσίας» («Διάφορα», εφ. *Ο Πειραιεύς*, 19 Μαΐου 1861).

⁴⁵ «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 3 Ιουνίου 1861.

⁴⁶ Στο ίδιο.

Το 1862 το Γαλλικόν Ιπποδρόμιον δεν επισκέφτηκε τη χώρα, ενδεχομένως επειδή οι σχετικές με την έξωση του Όθωνα (Οκτώβρης 1862) πολιτικές ταραχές ήταν απαγορευτικές για τουρνέ. Γενικότερα, άλλωστε, η θεατρική ζωή περνούσε δύσκολες στιγμές στην Αθήνα.⁴⁷ Ίσως, όμως, να υπήρχε ένας ακόμα πιο σημαντικός λόγος. Τον Απρίλη του 1861 η Εθνοσυνέλευση είχε αποφασίσει να μην δοθεί εκείνη τη χρονιά η ετήσια επιχορήγηση των 36 χιλ. δραχμών για την ιταλική όπερα.⁴⁸ Ενδεχομένως, δεν θα ήταν παράτολμη η υπόθεση, ότι ο Σουλιέ πληροφορήθηκε τα καθέκαστα και έδραξε την ευκαιρία να στήσει την τέντα του στην αττική γη την άνοιξη του 1861. Την επόμενη χρονιά, όμως, όπως είδαμε, είχε επισκεφθεί την ελληνική πρωτεύουσα ιταλικό λυρικό συγκρότημα.

Όπως και να 'χει το ζήτημα, την άνοιξη του 1862 το τσίρκο εργαζόταν στο «εν Ταξιμίω θέατρον» της Πόλης.⁴⁹ Είχε προηγηθεί «λαμπροτάτη θεατρική παράσταση» του Ιπποδρομίου στο πολυτελές αυτοκρατορικό Θέατρο του Ντολμά-Μπαξέ (Dolmabahçe).⁵⁰ Εκεί, δεν παρουσίασε το πρόγραμμά του μέσα σε εναέριες ρίψεις ζαρζαβατικών αλλά «επί παρουσία της Α. Μ. του Σουλτάνου, παρευρισκομένων επίσης απάντων των υπουργών και ανωτάτων υπαλλήλων του Κράτους, ως και των αρχηγών των της πρωτεύουσας στρατευμάτων εν μεγάλη στολή».⁵¹

⁴⁷ «Αι μεν ελληνικαί παραστάσεις εσπάνισαν, αι δε ιταλικάι εξακολουθούσι χωλαίνουσαι», όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε η *Πανδώρα* (1 Δεκεμβρίου 1862, πρβλ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Α2, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, σ. 503-533).

⁴⁸ Όπως πληροφορούσε η εφ. *Αυγή* (8 Απριλίου 1861), αφαιρέθηκαν από τον προϋπολογισμό του Υπ. Εσωτερικών οι 36 χιλ. δραχμές με τις οποίες το δημόσιο επιχορηγούσε το ιταλικό μελόδραμα. Βλ. και «Διάφοροι ειδήσεις», εφ. *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 15 Απριλίου 1861.

⁴⁹ «Αμφιθέατρον του Οθωμανικού Κράτους», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 7 Απριλίου 1862.

⁵⁰ «Αμφιθέατρον του Οθωμανικού Κράτους», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 24 Μαρτίου 1862, 7 και 18 Απριλίου 1862.

⁵¹ «Αμφιθέατρον του Οθωμανικού Κράτους», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 24 Μαρτίου 1862.

Παραδόξως, ο Γάλλος επιχειρηματίας είχε προνοήσει από τον Σεπτέμβριο του 1862 (λίγες μόλις μέρες προτού ο Όθωνας εγκαταλείψει τη χώρα) να πάρει άδεια από τις ελληνικές αστυνομικές αρχές για να «έλθω εις την Ελλάδα, όπως δώση θεατρικά παραστάσεις» στην Αθήνα.⁵² Αιτήθηκε νέας, μετά την Έξωση, τον Μάρτιο του 1863, και, αφού του εκχωρήθηκε τρίμηνη άδεια παραστάσεων, αποφάσισε, την άνοιξη του 1863, να ταξιδέψει από την Αλεξάνδρεια, όπου εργαζόταν τότε, στην ελληνική πρωτεύουσα.⁵³

2. Η ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΤΟΥ 1863

Ι. Τα πρώτα επεισόδια

Αν και οι πρώτες παραστάσεις δεν μνημονεύονται στις διαθέσιμες πηγές, θα πρέπει να ξεκίνησαν στο τελευταίο δεκαήμερο του Μάρτη ή τις πρώτες μέρες του Απριλίου. Οι λιγοστές μαρτυρίες προδίδουν ότι το κοινό κατέκλυζε σχεδόν καθημερινά το ιπποδρόμιο· απαντάται, μάλιστα, όπως θα δούμε σε άλλη ενότητα, η λέξη «θεατρομανία»

⁵² Η πληροφορία προέρχεται από επιστολή του Γάλλου πρέσβη στον Δηλιγιάννη, με ημερομηνία 17 Μαΐου 1863, στο *Correspondance entre le ministre*, βλ. Παράρτημα παρούσας έκδοσης, σ. 124. Βασιλικό Διάταγμα του 1843 εκχωρούσε το προνόμιο της αδειοδότησης ή της απαγόρευσης θεατρικών παραστάσεων καθώς και παραστάσεων «ιπποδρομιών, σχοινοβασιών, δημοσίων χορών» κ.λπ. στην Επιτροπή του Θεάτρου. Σύμφωνα με τη Γεωργακάκη, αν και το παραπάνω διάταγμα διατηρήθηκε μέχρι την έκπτωση του Όθωνα, εξακολουθούσε ωστόσο «να χορηγεί την αρχική άδεια η Διοικητική Αστυνομία» (*Η θεατρική πολιτική*, σ. 49).

⁵³ Σύμφωνα με τον Γάλλο πρέσβη, ο Σουλιέ, μόνον αφότου δόθηκε η άδεια, «ήλθεν εις Αιγύπτου και υπέστη την δαπάνην της από Αλεξανδρείας εις Αθήνας μεταβάσεως της θεατρικής του αυτής συνοδίας» / «c'est seulement après l'avois obtenue qu'il est venu d'Égypte, et qu'il a fait les frais d'un voyage d'Alexandrie à Athènes pour sa troupe équestre». Ο πρεσβευτής της Γαλλίας παρέπεμπε σε δύο άδειες της Αστυνομίας, τις οποίες ο Σουλιέ είχε καταθέσει στην πρεσβεία. Η πρώτη άδεια (υπ. αριθ. 6356) είχε εκδοθεί «προ της επαναστάσεως» (29 Σεπτεμβρίου 1862), η δεύτερη (υπ. αριθ. 1813) στις 18 Μαρτίου 1863. Βλ. επιστολή νούμερο 10 στο Παράρτημα.

για να περιγράψει ακριβώς την αθρόα προσέλευση του κόσμου.⁵⁴ Όμως, τόσο η επίσημη αλληλογραφία όσο και ο Τύπος προδίδουν ότι η δεύτερη αυτή τουρνέ απέκτησε από νωρίς έναν προβληματικό χαρακτήρα. Στις 4 Απριλίου 1863, ο Λουί Σουλιέ πληροφορούσε τον Γάλλο πρέσβη στην Αθήνα Nicolas Prosper Bourée, (1811-1886) για «αγρίας πράξεις» («des actes sauvages») που είχαν λάβει χώρα την προηγούμενη βραδιά στο τσίρκο του· με τη σειρά του, ο Bourée ενημέρωνε εγγράφως τον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών Θεόδωρο Δηλιγιάννη (1824-1905), κάνοντας λόγο για απόπειρες δολοφονίας και εμπρησμού του θεάτρου.⁵⁵ Επιπλέον, δημοσιεύματα του Τύπου αναφέρονταν σε επεισόδια που είχαν σημειωθεί κατά τη διάρκεια της παράστασης: «Στρατιώται μεθυσμένοι συνεπλάκησαν μετά κλητήρων της αστυνομίας, εκτυπήθησαν μεταξύ των, διεκόπη το θέατρον επ' ολίγον και μόλις επανήλθεν η τάξις».⁵⁶ Σύμφωνα με λίγο μεταγενέστερη επιστολή του Bourée στο Δηλιγιάννη, η πλειονότητα των υπαξιωματικών και των στρατιωτών που ήταν υπεύθυνοι για την φρούρηση του τσίρκου, εισήλθαν σ' αυτό χωρίς εισιτήρια, προσκαλώντας, μάλιστα, και τους συναδέλφους τους. Όπως φαίνεται, υπήρξαν τραυματίες ενώ κάποιοι θεατές έφυγαν τρομοκρατημένοι.

Έπειτα από τα παραπάνω συμβάντα, ο Διευθυντής της Αστυνομίας αποφάσισε την αναβολή των παραστάσεων μέχρι νεωτέρας. Η νεωτέρα δεν άργησε· ήρθε μόλις δυο μέρες αργότερα κι έτσι, μετά τις 6 Απριλίου, το Ιπποδρόμιο λειτουργούσε και πάλι κανονικά. Ενδεχομένως, η αιτία της γρήγορης άρσης της αστυνομικής απαγόρευ-

⁵⁴ «Διάφορα», εφ. *Φως*, 23 Απριλίου 1863. «Το θέατρον αυτού, καταλαμβανόμενον υπό των εισορμώντων και πάντοτε σχεδόν πλήρες ον» («son théâtre en vahit et presque toujours plein») αναφέρει και ο Bourée (*Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 120, 129, στο Παράρτημα της παρούσας έκδοσης).

⁵⁵ *Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 83, 84.

⁵⁶ «Διάφορα», εφ. *Παλιγγενεσία*, 4 Απριλίου 1863. Βλ. και εφ. *Ελπίς*, 5 Απριλίου 1863. Σύμφωνα με τον *Εθνοφύλακα*, συνέβη «ρήξις τις μεταξύ στρατιωτικών, ήτις προυξένησε τρόμον εις τους θεατάς, αναγκασθέντας ν' απέλθωσιν εις τα ίδια» (4 Απριλίου 1863). Ο *Ευαγγελισμός* αναφέρει ότι «ήλθον εις ρήξιν στρατιώται τινες μετά κλητήρων. Ως εκ της επισυμβάσης ταύτης παραχής, διεκόπη επί τινα λεπτά η παράστασις μέχρις ότου επανήλθεν η διαταραχθείσα ησυχία». Το *Φως* προσθέτει ότι «τινές δε των υπαξιωματικών και στρατιωτών επληγώθησαν δια του ξίφους και ο Διευθυντής της Αστυνομίας εκινδύνευσε να πάθη» («Διάφορα», 6 Απριλίου 1863).

σης βρισκόταν στο ότι ο Γάλλος πρέσβης, καθιστώντας την ελληνική κυβέρνηση υπεύθυνη για τη διακοπή των παραστάσεων, απαιτούσε 54.000 δραχμές αποζημίωση για διαφυγόντα κέρδη του θιάσου – τεράστιο ποσό αν σκεφτεί κανείς ότι, όπως είδαμε, η Εθνοσυνέλευση είχε απορρίψει την προηγούμενη χρονιά την ετήσια επιχορήγηση των 36.000 δραχμών για το ιταλικό συγκρότημα όπερας. Σε κάθε περίπτωση, στην απαντητική του επιστολή στον Βουρέε, ο Δηλιγιάννης εξηγούσε ότι είχαν πάψει πια να υφίστανται οι λόγοι που υπαγόρευσαν το κλείσιμο του θεάτρου. Η κυβέρνηση είχε τοποθετήσει επιπλέον δυνάμεις περιφρούρησης έτσι ώστε οι ταραχοποιοί να μην τολμήσουν νέες βιαιοπραγίες.

II. Η επιδείνωση

Στη συνέχεια όμως οι ταραξίες, «συνειθίσαντες την θέαν των αβλαβών τούτων στρατιωτών» («mais ils se sont bientôt habitués à la vue de ces inoffensifs soldats»),⁵⁷ δημιούργησαν νέα, σοβαρότερα, επεισόδια. Έτσι, κατά τη διάρκεια της παράστασης της 18ης Απριλίου:

άνθρωποι άγνωστοι έρριψαν πολλές πέτρες επί του ξυλίνου τοίχου του θεάτρου, μία δε παμμεγέθης πέτρα ετρύπησε την οροφήν και επλήγωσε την κ. Καρατζά κατά την κεφαλήν. Εκ τούτου προήλθε θόρυβος μέγας· το παιγνίδι έπαυσε επί στιγμήν, αλλ' ότε μετ' όλιγον επαναλήφθη, επανήλθον οι αυτουργοί ίνα πράξωσι πάλιν τα αυτά, αλλά πυροβοληθέντες υπό των φυλασσόντων στρατιωτών ανεχώρησαν. Τότε προήλθεν άλλη ταραχή...⁵⁸

Την επομένη των παραπάνω γεγονότων, σε επιστολή του Σουλιέ προς τον Βουρέε (την οποία ο τελευταίος κοινοποίησε συνημμένη στον Δηλιγιάννη), ο Γάλλος επιχειρηματίας έκανε λόγο για «χάλαζα πετρών, πιπτουσών εντός του Ιπποδρόμου [...] αίτινες σχίζουσι τας σκηνάς, πληγώνουσι τους θεατάς» και προσέθετε πως «η αταξία εκορυφώθη, τα θεωρεία εκενώθησαν υπό πάντων, οίτινες δικαίως φοβούνται μη πάθωσι το αυτό και ουδείς έμεινεν εν τω Ιπποδρόμω,

⁵⁷ *Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 89, 92.

⁵⁸ «Διάφορα», εφ. *Παλιγγενεσία*, 19 Απριλίου 1863.

ειμή οι δια της βίας εισερχόμενοι στρατιώται ή οι αξιωματικοί, εις ούς η Κυβέρνησις απαιτεί να δίδω εισιτήρια». ⁵⁹ Στην επιστολή του στον Δηλιγιάννη, ο Βουρέε ανέφερε ότι οι ίδιοι οι στρατιώτες ήταν εκείνοι οι οποίοι «έρριπτον λίθους παμμεγίστους επί του κοινού». ⁶⁰ Θιασάρχης και πρέσβης ήταν κατηγορηματικοί: αν η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να επιβάλει τον νόμο και οι βιαιοπραγίες επαναλαμβάνονταν, το τσίρκο θα αναγκαζόταν να επισπεύσει την αναχώρησή του για την Κωνσταντινούπολη. Κάτι τέτοιο, βεβαίως, θα είχε ως συνέπεια σοβαρές ζημιές για την επιχείρηση (περί τα 20.000 φράγκα) με υπαιτιότητα της ελληνικής κυβέρνησης.

III. Η κρίση

Στις 20 Απριλίου 1863 έλαβαν χώρα γεγονότα που έκαναν εντελώς έκρυθμη την ήδη επιβαρυσμένη κατάσταση και στάθηκαν αφορμή για την οριστική λήξη της περιοδείας. Ο Βουρέε πληροφορούσε πλέον τον Δηλιγιάννη για απροκάλυπτες βιαιοπραγίες των Ελλήνων υπαξιωματικών εναντίον των μελών του θιάσου. Ένας εξ αυτών, μάλιστα, ηγούταν αποσπάσματος υπεύθυνου για την τήρηση της τάξης.

Επιπλέον, δύο στρατιώτες «προσέβαλον πάλιν έναν άραβα υπηρέτην της εταιρίας του Σουλιέ». ⁶¹ Άλλες πηγές χαρακτηρίζουν τον τελευταίο Αιθίοπα ενώ ο Βουρέε στη σχετική επιστολή του τον ονομάζει νέγρο (nègre). ⁶² Το σχετικό διάβημα του Βουρέε έκανε λόγο για απόπειρα δολοφονίας εναντίον του υπηρέτη. Οι στρατιώτες τον είχαν ξεμοναχιάσει με σκοπό να τον σκοτώσουν· αν και σώθηκε την

⁵⁹ «Je suis assailli tous les soirs par une grêle de pierres qui tombent dans le cirque, [...] après avoir déchiré les tentes, blessent les spectateurs». «Le désordre est parvenu à son comble, la salle est désertée par tous ceux qui redoutent justement de se voir assaillis de la sorte, et n'est plus occupée que par des soldats qui forcent l'entrée ou des officiers aux quels le gouvernement exige que je donne des billets» (*Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 89, 92-93).

⁶⁰ «Les soldats jetaient des pierres énormes sur le public» (*Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 116, 125).

⁶¹ «Η απαγωγή», εφ. *Παλιγγενεσία*, 22 Απριλίου 1863.

⁶² *Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 121, 130. Άραβα τον ονομάζει η *Παλιγγενεσία*, Αιθίοπα ο *Εθνοφύλαξ*.

τελευταία στιγμή, ο τραυματισμός του ήταν μάλλον σοβαρός. Ο πρέσβης εκτιμούσε ότι έπρεπε να διατεθεί ένα ποσό 6.000 φράγκων (που αντιστοιχούσε σε ετήσια πρόσοδο 300 φράγκων) για την περίπτωση που ο υπηρέτης παρέμενε ανάπηρος.

Σε ελαφρώς μεταγενέστερη των γεγονότων επιστολή, ο Βουιέε αναφερόταν επίσης σε:

(1) στρατιώτες «οίτινες εισήρχοντο καθ' ομάδας πολυαρίθμους, φέροντες γυμνήν ανά χείρας την σπάθην, απειλούντες και δέροντες τους Γάλλους υπαλλήλους»⁶³ και

(2) εγκληματίες «φονεύσαντες δύο ίππους, και οι διά της αποκοπής των κρατούντων αυτών σχοινίων επαγάγοντες την πτώσιν ενός ιστού, βαρέος ως το καρχίσιον δικρότου».⁶⁴

Το πιο απεχθές έγκλημα, όμως, συνέβη μετά το τέλος της παράστασης της 20ης Απριλίου και προκάλεσε πραγματικά ένα τεράστιο σκάνδαλο στη μικρή αθηναϊκή κοινωνία της εποχής. Γύρω στις 10 ή 11 μ.μ., δύο Αυστριακές καλλιτέχνιδες του θιάσου «απήρχοντο εις την οικίαν των, συνοδευόμεναι υπό ενόπλιου φρουράς· ότε δε έφθασαν προς το μέρος του Γερανίου (ή «πλησίον της Τουρκικής πρεσβείας»), επιπίπτουσιν αίφνης στρατιώται τινες, αρπάζουσι τας γυναίκας, συμφωνούν μετ' αυτών και οι συνοδεύοντες αυτάς περίπολοι και τας απαγάγωσιν έξω της πόλεως».⁶⁵ Κάποιοι εθνοφύλακες «κατώρθωσαν να απαλλάξωσι την μίαν»,⁶⁶ ενώ, σύμφωνα με άλλη εκδοχή, οι επιτιθέμενοι απαγωγείς στρατιωτικοί «την εγκατέλιπον χαμαί λειποθυμημένην».⁶⁷

⁶³ «...que les soldats qui entraient en bandes nombreuses et souvent le sabre au poing, menaçant et frappant les employés français» (*Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 114, 123).

⁶⁴ «...que ceux qui ont tué deux chevaux, qui ont amené, en tranchant *les états*, la chute d'un mât, lourd comme le mât de hune d'un vaisseau» στο ίδιο. Ο Δηλιγιάννης πάντως, στην απάντησή του, υποστήριζε ότι «η πτώσις του ιστού» (όπως και «η πυρπόλησις της σκηνής») δεν ήταν προμελετημένα αλλά τυχαία συμβάντα (στο ίδιο).

⁶⁵ «Η απαγωγή», εφ. *Παλιγγενεσία*, 22 Απριλίου 1863.

⁶⁶ Στο ίδιο.

⁶⁷ «Διάφορα», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 22 Απριλίου 1863.

Στο μεταξύ, περίπολοι αναζητούσαν τη δεύτερη Αυστριακή ηθοποιό, επονομαζόμενη Anne Eigelsperger. Η τελευταία είχε οδηγηθεί από τους στρατιώτες «εις απόκεντρον τι μέρος εντός ρεύματος μακράν των Αθηνών μίαν περίπου ώραν».⁶⁸ Σύμφωνα με το ρεπορτάζ του *Φωτός*, «περί τους 35 στρατιώτας περικυκλώσαντες ήρπασαν αυτήν και δια μίας αμάξης μετήγαγον εις την Κολοκυθού, όπου και οι 35 την ητίμασαν και κατέστησαν ελεεινήν...».⁶⁹ Στη σχετική διακοίνωση που εξέδωσε ο Βουγέε αναφερόταν ότι, «μετά φρικώδους απειλάς θανάτου», η ηθοποιός «υπεχρεώθη να υποστή διαδοχικώς τας εσχάτας ύβρεις, εγκαταληφθείσα εις έρημόν τι γήπεδον, όπου περίπολος της εθνοφυλακής εύρεν αυτήν ημιθανή».⁷⁰ Η δε διακοίνωση του Άγγλου πρέσβη Scarlett υπογράμμιζε ότι η απαχθείσα έπνεε «τα λοίσθια ένεκα των βιαιοπραγιών των επ' αυτής εκτελεσθεισών παρά των αιχμαλωτισάντων αυτήν ασελγειών».⁷¹

Έπειτα από τα παραπάνω, οι παραστάσεις σταμάτησαν οριστικά αφού οι βιαιοπραγίες εναντίον του τσίρκου Σουλιέ καθιστούσαν πλέον αδύνατη την παραμονή του στην Αθήνα: «εκτός των άλλων λόγων, αι γυναίκες, φοβηθείσαι, διέλυσαν τας συμφωνίας των και ανεχώρησαν, και άνδρες δε έκαμον το αυτό».⁷²

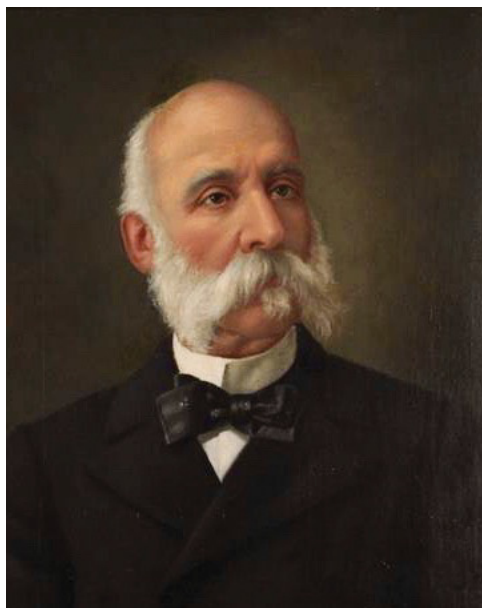
⁶⁸ «Η απαγωγή», εφ. *Παλιγγενεσία*, 22 Απριλίου 1863.

⁶⁹ «Η απαγωγή της κόρης του Σουλιέ», εφ. *Φως*, 23 Απριλίου 1863.

⁷⁰ «Διακοίνωσις του πρέσβευς της Γαλλίας», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 23 Απριλίου 1863 και εφ. *Παλιγγενεσία*, 24 Απριλίου 1863.

⁷¹ Sir Peter Scarlett Campbell, «Διακοίνωσις του πρέσβευς της Αγγλίας», εφ. *Παλιγγενεσία*, 24 Απριλίου 1863. Σύμφωνα με τον *Εθνοφύλακα*, «την 3 μετά το μεσονύκτιον ώραν ευρέθη περί τον άγιον Κωνσταντίνον, πλησίον του δευτέρου νεκροταφείου η υπό των στρατιωτών απαχθείσα, ήτις, κατά την έκθεσιν των ιατρών, κινδύνευε ένεκα της αιμορραγίας». («Διάφορα», 22 Απριλίου 1863). Λίγες μέρες αργότερα, πάντως, είχε διαφύγει τον κίνδυνο, «αναρρώσασα τελείως» («Διάφορα», *Εθνοφύλαξ*, 25 Απριλίου 1863).

⁷² «Car, sans parler d'autres considérations, les femmes effrayées, ont rompu leur engagement et sont parties; des hommes ont fait de même» (*Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 103, 104). Υπάρχουν, πάντως, μαρτυρίες από διαφορετικούς πληροφοριοδότες ότι η παράσταση της 21ης Απριλίου ήταν προγραμματισμένη να είναι η τελευταία καθώς ο θίασος είχε προγραμματίσει ήδη να μεταβεί στην Πόλη.

Εικ. 5. Αριστερά: *Nicolas Prosper Bourée*, Πρέσβης Ελλάδας το 1863. (ΠΗΓΗ: Wikipedia)
Εικ. 6. Δεξιά: Θεόδωρος Δηλιγιάννης, Υπ. Εξωτερικών της Γαλλίας στην Ελλάδα το 1863.
(ΠΗΓΗ: Ελαιογραφία σε μουσαμά της Ε. Βασιλοπούλου. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

IV. Οι ευθύνες και οι αποζημιώσεις

Όπως ήταν αναμενόμενο, κατά τις επόμενες μέρες, ο δημόσιος διάλογος που διεξήχθη για τα γεγονότα στη μικρή βαλκανική πρωτεύουσα ήταν ιδιαίτερα έντονος· επικεντρώθηκε δε στις αποζημιώσεις που διεκδικούσε ο Σουλιέ τόσο για την οικονομική ζημιά της επιχείρησής του όσο και για τα δύο κύρια θύματα του θιάσου του: την Anne Eigelsperger και τον Άραβα (ή Αιθίοπα ή νέγρο) υπηρέτη. Φυσικά, θα μπορούσε να απευθυνθεί στην ελληνική δικαιοσύνη. Ωστόσο, ακολουθώντας άλλα κριτήρια, αποφάσισε να απευθυνθεί στη γαλλική κυβέρνηση: «ουδόλως είχε να προσφύγει εις τα δικαστήρια, διότι κατηγορεί αυτήν την Ελληνικήν Κυβέρνησιν»· όπως το έθετε ο Bourée, «όταν υπάρχει αδυναμία της δικαιοσύνης συνεπεία ενοχής αυτής της Επικρατείας, η ενέργεια των ενδιαφερομένων ξένων Κυβερνήσεων καθίσταται αναγκαία προς υπεράσπισιν των ιδίων αυτών

υπηκόων». ⁷³ Για τους ίδιους λόγους, ο Γάλλος πρέσβης υπογράμμισε ότι η κλιμάκωση της βίας έγινε με την ανοχή των ελληνικών αρχών:

Καθ' ολοκλήρου της συνοδίας ταύτης τα χείριστα των παθών εξηγέρθησαν, προσβαλόντα αδιαφόρως και αδιακρίτως παν εις αυτήν ανήκον πρόσωπον και αυτό έτι το κοινόν, το εις τας παραστάσεις φοιτών. Εν πρώτοις εγένετο αρχή από του βάλλειν πέτρας, κατόπιν της προς το κακοποιείν ορμής, διεγειρομένης υπό της περι της ατιμωρησίας βεβαιότητος και υπό του γενομένου ήδη κακού, κατέφυγον εις την πυρκαϊάν και εφεξής προέβησαν εις καθημερινάς κατά του υποδρομίου [cirque] επιδρομάς μέχρι της ημέρας, καθ' ην έφθασαν εις την εν μέση οδώ γενομένην εν Αθήναις δολοφονίαν και εις τον διαπραχθέντα μετά τοσαύτης ωμότητος βιασμόν. ⁷⁴

Όπως ήταν επίσης αναμενόμενο, από την πρώτη στιγμή, από τις 22 Απριλίου, ο Bourée προέβη σε έντονο διάβημα διαμαρτυρίας «δια την γενομένην προσβολήν υπηκόου της κυβερνήσεώς του». ⁷⁵ Την επόμενη μέρα, οι πρέσβεις Γαλλίας και Αγγλίας προέβησαν σε «σφοδράς διακοινώσεις». ⁷⁶ στις 26 Απριλίου κυκλοφορούσε η φήμη ότι «γαλλικά πολεμικά πλοία» που βρίσκονταν αγκυροβολημένα στη Σμύρνη, την Πόλη και τη Θεσσαλονίκη κατέπλεαν στον Πειραιά. ⁷⁷ Την

⁷³ «M. Soulié n'a rien à démêler avec les tribunaux, *parc qu'il accuse le Gouvernement hellénique lui-même.* [...] mais quand il y a impuissance de la justice, par suite de la culpabilité de l'État lui-même, l'action des Gouvernements étrangers intéressés devient nécessaire à la protection de leurs nationaux» (*Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 117, 118, 126, 128).

⁷⁴ «C' est contre cette compagnie elle-même que les plus mauvaises passions se sont soulevées en s'attaquant indifféremment et indistinctement à tout le personnel qui la compose, et même au public qui assistait aux représentations. On a débuté par des jets de pierres; ensuite, le besoin de nuire s'excitant par la certitude de l'impunité et par le mal déjà commis, on a recouru à l'incendie, puis on a procédé à de journalières invasions du cirque, jusqu'au jour où l'on en arrivait à l'assassinat commis en pleine rue d'Athènes et au viol perpétré avec des circonstances atroces» (*Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 113, 122). Αναφέρει επίσης ότι όχι μόνον πέτρες αλλά και «πυρ εβλήθη εις την σκηνήν».

⁷⁵ «Η απαγωγή», εφ. *Παλιγγενεσία*, 22 Απριλίου 1863.

⁷⁶ «Αι διαμαρτυρήσεις», εφ. *Παλιγγενεσία*, 24 Απριλίου 1863.

⁷⁷ «Διάφορα», εφ. *Φως*, 26 Απριλίου 1863.

ίδια μέρα «ανήλθον εκ των εν Πειραιεΐ διαμενοντων πλοίων ένοπλοι στρατιώται Γάλλοι, Άγγλοι και Αυστριακοί ίνα φρουρώσιν έκασοι τας πρεσβείας». ⁷⁸ Τέλος, στα μέσα Ιουνίου –όταν, πλέον, η 'υπόθεση Σουλιέ' είχε συζητηθεί, όπως θα δούμε, στην Εθνοσυνέλευση– δημοσιεύτηκε στον Τύπο επιστολή του Γάλλου Υπουργού Εξωτερικών Édouard Drouyn de Lhuys (1805-1881) προς τον έλληνα ομόλογό του· η επιστολή θεωρούσε δεδομένο ότι «η πληρωμή της εις τον κ. Σουλιέ αποδοτέας ποσότητος δεν θέλει βραδύνει»· και κατέληγε σε ωμό εκβιασμό: «Γνωρίζετε, κύριε, πόσον πάντοτε επεθυμήσαμεν να δυνηθώμεν να διατηρήσωμεν εις τας απαιτήσεις μας την διπλωματικήν πορείαν, και θέλομεν λυπηθή ζωηρώς αν ευρεθώμεν ηναγκασμένοι να μεταβάλωμεν ως προς τούτο τας διαθέσεις μας». ⁷⁹

Τελικά, η Αυστριακή καλλιτέχνις αποζημιώθηκε με το ποσό των 4 ή 5.000 δρχ. και ο άραβας υπηρέτης με 6.000 δρχ. ⁸⁰ Ο Σουλιέ αιτούταν 38.000 δρχ. για την επιχείρησή του και την επιπλέον καταβολή 300 δρχ. ημερησίως για το διάστημα που παρέμεινε στην Αθήνα μετά την 21η Απριλίου· απαιτούσε, δηλαδή, να του χορηγηθεί το ποσό που πλήρωνε «εις το προσωπικόν της εταιρείας, αναγκασθείς να διαλύση αυτώ προώρως». Έπειτα από θυελλώδεις συνεδριάσεις στην ελληνική Βουλή (όπου «και διαπληκτισμοί εγένοντο και ύβρεις αντημείφθησαν») ⁸¹, στις 8 Ιουνίου 1863, οι εκπρόσωποι του έθνους, αποφάσισαν κατά πλειοψηφία (123 έναντι 55 ψήφων) να πληρωθεί το βαρύ πρόστιμο των 60.500 δρχ. Στις 10 Ιουνίου, εξαιτίας της διαφωνίας του με την αποζημίωση και ως ένδειξη διαμαρτυρίας για τους χειρισμούς του Δηλιγιάννη, ο Υπουργός Στρατιωτικών Νότης Μπότσαρης υπέβαλε την παραίτηση του. ⁸² Σύμφωνα με το σκεπτικό της πρότασης που εισηγήθηκε ο Δηλιγιάννης, οι βουλευτές καλούνταν να ψηφίσουν την αποζημίωση όχι επειδή συμφωνούσαν με το δίκαιο του αιτήματος

⁷⁸ «Διάφορα», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 27 Απριλίου 1863.

⁷⁹ Δρουέν Δελού, «Προς την εν Ελλάδι γαλλικήν πρεσβείαν», εφ. *Παλιγγενεσία*, 15 Απριλίου 1863. Η επιστολή από το Παρίσι φέρει ημερομηνία [7]/19 Ιουνίου 1863.

⁸⁰ «Διάφοροι Ειδήσεις», «Ο καρπός της αμαρτίας», εφ. *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 14 Μαΐου και 7 Ιουνίου 1863, «Διάφορα», εφ. *Παλιγγενεσία*, 24 Μαΐου 1863.

⁸¹ «Διάφορα», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 13 Ιουνίου 1863.

⁸² «Διάφορα», εφ. *Αθηνά*, 13 Ιουνίου 1863.

του Σουλιέ, αλλά επειδή αναγνώριζαν «τας μεγάλας ευεργεσίας» της προστάτιδας Γαλλίας στην Ελλάδα.⁸³ Στο τέλος της τελευταίας επιστολής του στο Γάλλο πρέσβη, ο Έλληνας υπουργός επεξηγούσε:

Καθόσον δ' αφορά το νομικόν μέρος του ζητήματος, η Ελληνική Κυβέρνησις [...] δεν υποχρεούται εις αποζημίωσιν δια τας αξιοποιήτους ταύτας πράξεις. Και όμως, λαμβάνουσα υπ' όψιν τα μεγάλα ευεργετήματα της Γαλλίας προς την Ελλάδα, και περί πολλού ποιουμένη την ευμένειαν του Μεγαλειοτάτου Αυτοκράτορος, του Σεβαστού υμών Κυριάρχου, εστίν ετοιμή να σας μετρήση υπέρ του Κ. Σουλιέ και του υπηρέτου του το ποσόν όπερ ήθελε θεωρηθή ως εύλογον.

Μ' άλλα λόγια, η Ελλάδα, έσκυβε το κεφάλι υπερηφάνως στις αξιώσεις της προστάτιδός της! Και αποζημίωνε ως χουβαρντού τον Γάλλο επιχειρηματία «ουχί εις το δίκαιον υπείκουσα, αλλ' εις την βίαν του ισχυροτέρου, όστις ήτο έτοιμος να προβή και περαιτέρω, να κάμη ίσως και κατοχήν, ως τούτο μαρτυρούσι τα νεωστί ελθόντα εις Πειραιά πολεμικά πλοία και ο εντός αυτών στρατός της ξηράς».⁸⁴ Αξίζει, ίσως, να προστεθεί σε κάποια μικρή παραπομπή της διεθνούς βιβλιογραφίας του τσίρκου ότι, ενδεχομένως, σ' εκείνη την «κατάκτηση» της Άπω Ανατολής από τον Σουλιέ, που πραγματοποιήθηκε, όπως είπαμε, στα αμέσως επόμενα χρόνια, συνείσφερε και ο προϋπολογισμός του ελληνικού βασιλείου.

⁸³ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων*, Β' Συνέλευσις, τ. Γ', Συνεδριάσις ΡΙΗ', 7 Ιουνίου 1863, σ. 148.

⁸⁴ «Η υπόθεσις του Σουλιέ», εφ. *Παλιγγενεσία*, 10 Ιουνίου 1863. Ή, όπως το έθετε ο Δηλιγιάννης, πάλι, ενώπιον της εθνικής αντιπροσωπείας, μετά την ανάγνωση της επιστολής του Δρουέν δε Λουή: «άλλο δεν έμενεν εν ημάς ειμή να μετρήσωμεν τας δυνάμεις μας προς τας δυνάμεις της Γαλλίας. Αλλά δυστυχώς εύρομεν αυτάς ολίγον τι μικροτέρας, διό αναγκάσθημεν να υποχωρήσωμεν» («Η καταστροφή του δράματος», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 17 Ιουνίου 1863).

Hippodrome et Cirque L. Soullier

Εικ. 7. Τσίρκο και Ιπποδρόμιο του Λ. Σουλιέ, Ιπποκόμου του Σουλτάνου.
(ΠΗΓΗ: <https://www.circus-parade.com/2020/04/19/louis-soullier/>)

ΜΕΡΟΣ Β΄

Οι Παραστάσεις

1. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Είναι πολλές οι πτυχές αυτών των επεισοδιακών τουρνέ που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για έναν ιστορικό. Τόσο η περιοδεία του 1861 όσο κι εκείνη του 1863 είναι τυπικά παραδείγματα για το πόσο καλά συντονισμένη είναι η θεατρική με την πολιτική σκηνή. Οι περιοδείες αντικατοπτρίζουν με ευκρίνεια την ανώμαλη πολιτική και κοινωνική ζωή που επικρατούσε από τα τέλη της βασιλείας του Όθωνα έως την άφιξη του Γεώργιου Α΄. Επιπλέον, η εξέλιξη της περιοδείας του 1863 και οι διπλωματικοί χειρισμοί που ενεργοποιήθηκαν σε συνάρτηση προς τα γαλλικά συμφέροντα αποτελούν ένα καλό δείγμα της εξάρτησης της χώρας από τις «προστάτιδες δυνάμεις»· αλλά και των επιπτώσεων που είχε η παραπάνω εξάρτηση στις κομματικές φατρίες που κυριαρχούσαν στο δημόσιο βίο. Καταδεικνύονται, επίσης, επιμέρους σοβαρά ζητήματα, όπως ο πρωταγωνιστικός ρόλος του στρατού στη δημόσια σφαίρα της εποχής καθώς και η συμβολή του Τύπου λίγο πριν ξεσπάσουν οι εμφύλιες συρράξεις των «Ιουνιανών» του 1863.

Για την ιστορία του ελληνικού θεάτρου, όμως, το πιο καίριο ερώτημα αφορά στην πρώιμη υποδοχή του τσίρκου· ιδιαίτερα σε συνάρτηση με το θεατρικό κοινό καθώς και με αντιλήψεις ή νοοτροπίες που αποτυπώθηκαν στη δημόσια συζήτηση απέναντι σ' ένα είδος διασκέδασης που στηρίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στο σώμα και όχι στο λόγο. Η πικρή αλήθεια είναι ότι, γενικότερα μιλώντας, οι πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά αυτής της εντελώς εφήμερης διασκέδασης ούτε πολλές είναι ούτε σαφείς. Σημαντικά τεκμήρια, όπως τα μονόφυλλα προγράμματα και οι τοιχοκολλημένες αφίσες, τα κύρια μέσα διαφήμισης των ιπποδρομιών, στην περίπτωση μας έχουν

χαθεί.⁸⁵ Αλλά και οι σχετικές πληροφορίες στον ελληνικό Τύπο είναι πενιχρές. Αυτή η πενία δηλώνει ίσως αδιαφορία, άγνοια, αμηχανία ή ακόμα και αρνητική στάση. Είναι χαρακτηριστικό ότι κάπως καλύτερη είναι η εικόνα για τις παραστάσεις του Σουλιέ στην Κωνσταντινούπολη. Μολονότι και εδώ το πρόβλημα είναι σοβαρό, είναι διαφορετικής τάξης: η εικόνα προκύπτει από τη μόνη διαθέσιμη εφημερίδα της εποχής (*Τηλέγραφος και Βυζαντίς*). Έχει όμως τη σημασία της αυτή η σύγκριση των πληροφοριών ανάμεσα στον αθηναϊκό Τύπο κι εκείνον της Πόλης. Καταρχάς, εξαιτίας του μεγέθους της αγοράς, καθώς στην οθωμανική πρωτεύουσα κατοικούσαν τότε πάνω από μισό εκατομμύριο ψυχές, πληθυσμός δεκαπλάσιος σχεδόν από εκείνον της ελληνικής. Κατά δεύτερο λόγο, εξαιτίας της πολυπολιτισμικής ποιότητας της αγοράς που καθιστούσε το τσίρκο πολύ πιο πρόσφορο μέσο ψυχαγωγίας στην πολύγλωσση πρωτεύουσα. Τέλος, ας μην ξεχνάμε την οθωμανική παράδοση (την παλαιότερη αλλά και την πιο πρόσφατη) στον χώρο των σχετικών θεαμάτων – των ιππικών συμπεριλαμβανομένων. Έτσι, όταν, στα 1858 ο Σουλιέ προσέθεσε μια ακόμα παράσταση για το κοινό της Πόλης, δήλωνε πως πήρε την σχετική πρωτοβουλία «κατ' αίτησιν των εραστών της ιππικής τέχνης».⁸⁶ Πρόκειται, βέβαια, για διαφημιστικό στερεότυπο· δεν απαντάται όμως στην Αθήνα.

Όλες αυτές οι παράμετροι, οι επιφυλάξεις και οι ασφαλιστικές δικλείδες επιτείνουν μάλλον παρά καθησυχάζουν την ανασφάλεια του ιστορικού. Ακόμα κι έτσι πάντως υπάρχουν κάποιες βεβαιότητες.

⁸⁵ «Ιδιαιτέρα προκήρυξις τοιχοκολληθησομένη θέλει αναγγείλει τα καθέκαστα των δύο παραστάσεων της Κυριακής και την ρητήν ώραν της ενάρξεως του θεάματος» («Ειδοποιήσεις», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 10 Φεβρουαρίου 1860). Το γεγονός ότι δεν σώθηκαν τα σχετικά αθηναϊκά προγράμματα έχει, βέβαια, σημαντικές επιπτώσεις όχι μόνον στο περιεχόμενο των παραστάσεων ή ακόμα και σ' αυτήν την τεκμηρίωσή τους, αλλά και στο αφήγημα του Σουλιέ περί εσπευσμένης αναχώρησης στην Κωνσταντινούπολη: «Είναι πασίγνωστον ότι ο κ. Σουλιέ από των πρώτων ημερών της ενάρξεως του ιπποδρομίου του εδήλωσεν επανειλημμένως και δια τοιχοκολλητών προκηρύξεων και δια των εφημερίδων της πρωτευούσης, ότι η παράστασις της 21 Απριλίου θα ήτο η τελευταία» («*Η Ευνομία* περί του Σουλιέ», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 14 Μαΐου 1863). Βλ. και Kate Holmes, «Aerial Performance; Aerial Aesthetics», στο: Arrighi και Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, σ. 156.

⁸⁶ «Αυτοκρατορικών Αμφιθέατρον εντός του Καφενείου Palais des Fleurs, διευθυνόμενον παρά του κ. Σουλιέ», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 19 Νοεμβρίου 1858.

Αναφορικά στον θεατρικό χώρο, καταρχάς, το «Αμφιθέατρον», όπως το ονόμαζε η εφημερίδα *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, «καίτοι ξυλόκτιστον», ήταν «λαμπρόν οικοδόμημα». ⁸⁷ Έπειτα από την αποτέφρωσή του, το Γενάρη του 1860, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην ανακατασκευή του. Στήθηκε «εν μέγα τζαδίριον», χωρητικότητας 3.500 θεατών στο οποίο «αι έδραι κατετάχθησαν ες τρόπον ώστε έκαστος θεατής θέλει να απολαύη εντελέστατα την τερπνότητα του θεάματος». ⁸⁸ Επιπλέον, το νέο Αμφιθέατρο ήταν και πάλι «λαμπρότατον και αεροφώτιστον»· μάλιστα, οι πολλαπλές αναβολές της επαναλειτουργίας του οφείλονταν στις εργασίες για την «καθίδρυσιν αερίου». ⁸⁹

Δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο για την ίδια σκηνή που στήθηκε την επόμενη χρονιά στην Ελλάδα ή αν υπήρξαν μετατροπές. Το γεγονός ότι κάποιοι Αθηναίοι νοίκιαζαν κιάλια για να παρακολουθούν τις παραστάσεις συνηγορεί για μια επίσης μεγάλη σε μέγεθος κατασκευή. ⁹⁰ Και στην ελληνική πρωτεύουσα επίσης η τέντα του τσίρκου ήταν στημένη πάνω σε ξύλινο τοίχο όπως περιέγραφε η *Πανδώρα* που πρόσθετε: «Σκηνή πολύθυρος μεν άνω, ως ο τρίβων του Επαμεινώνδου, κάτω δε μονόπυλος περιλαμβάνει πολλούς θεατάς, ουκ ολίγους ίππους και ικανούς αγωνιστάς». ⁹¹ Σε κάθε περίπτωση, ήταν ένας θεατρικός χώρος πρωτόγνωρος για τις νεοελληνικές θεατρικές εμπειρίες· διατηρούσε μεν την ταξική διάκριση στις θέσεις των θεατών αλλά επρόκειτο για αμφιθεατρική διάταξη· διευθετούσε, δηλαδή, τις σχέσεις του κοινού με το θέαμα με όρους εντελώς διαφορετικούς από τη μετωπική σκηνή του Θεάτρου Μπούκουρα. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι το Αμφιθέατρο Σουλιέ έδωσε αφορμή για πικρόχολα σχόλια το 1861 στην Ερμούπολη: «Όταν είδαν εκεί [ενν. οι Συριοί] να στήνουν [ενν. τα μέλη του τσίρκου] την σκηνήν των, τούς εξέλαβον ότι είνε Τουρκόγυφτοι». ⁹²

⁸⁷ Εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 20 Ιανουαρίου 1860.

⁸⁸ Λουί Σουλιέ, «Ειδοποιήσεις», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 10 Φεβρουαρίου 1860.

⁸⁹ «Ειδοποιήσεις», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 28 Μαΐου 1860.

⁹⁰ Το *Φως* δίνει την ενδιαφέρουσα πληροφορία: «εδώσαμεν προχθές επί ενοικίου εις το υποδρόμιον εν κιάλι» («Ειδοποιήσεις», 1 Μαΐου 1861).

⁹¹ Σ. «Ποικίλα», *Πανδώρα*, τχ. 315 (1 Μαΐου 1863), σ. 75-76.

⁹² «Διάφορα. Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 3 Ιουνίου 1861.

Σύμφωνα με επιστολή του Βουγέε στον Δηλιγιάννη, ο θίασος που κατέφθασε στην Αθήνα την άνοιξη του 1863 αποτελούνταν «εκ πενήκοντα επτά προσώπων και είκοσιν ίππων (de cinquante-sept personnes et entretient vingt chevaux)».⁹³ Οι πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά των παραστάσεων, όταν υπάρχουν, δεν είναι πάντα σαφείς και η ελληνική γλώσσα δοκιμάστηκε αρκετά στην προσπάθειά της να αποδώσει καινοφανείς όρους.⁹⁴ Είναι, πάντως, μάλλον βέβαιο ότι η ποικιλία των προσφερόμενων θεαμάτων ήταν μεγάλη. Το 1861 οι Αθηναίοι παρακολούθησαν: σχοινοβάτες και ακροβάτες, τολμηρούς υπείς, έφιππες χορεύτριες και ακροβάτισσες, νούμερα με σκυλιά, διάφορους χορούς, κλόουν, άλογα που χόρευαν «βαλς και πόλκαν», τον άνθρωπο «του Καουτσού[κ]».⁹⁵ Ίσχυε, φυσικά, και στην περίπτωσή μας η ευελιξία του τσίρκου που αναφέραμε στην εισαγωγή: «το νέον είδος εσπερινής διασκεδάσεως» βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στο κοινό «αλλάσσον πάσαν εσπέραν»·⁹⁶ η επιτυχία του στηριζόταν, δηλαδή, σε μεγάλο βαθμό στη συνεχή ανανέωση του προγράμματος των παραστάσεών του. Έτσι, το Μάη του 1861, στις τελευταίες παραστάσεις στην Αθήνα, διακρίθηκαν «δύω νέοι ίπποι, ους προχθές έφευεν ο κ. Σουλιέ εκ Κωνσταντινουπόλεως».⁹⁷ Τέλος, φαίνεται πως υπήρχαν διαφορές στο πρόγραμμα ανάμεσα στις πόλεις. Στην οθωμανική πρωτεύουσα μνημονεύονται και θεαματικές παντομίμες στο τέλος του προγράμματος – κάτι που δεν φαίνεται πως συνέβη στην Αθήνα.⁹⁸

⁹³ *Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 103, 104.

⁹⁴ Οι καλλιτέχνες του τσίρκου, για παράδειγμα, αναφέρονται ως «ιπποδρόμοι» και «ιπποδρομίδες» (εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 7 Νοεμβρίου 1859). Η πιο ενδιαφέρουσα, πάντως, περίπτωση είναι ο εξελληνισμός του κλόουν (clown) σε «κλώβνος»: «και Κλώβνοι του ανωτάτου βαθμού δυνάμεως» (εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, στο ίδιο). Ευχαριστώ τον Μιχάλη Παπανικολάου για την επισήμανση.

⁹⁵ «Διάφορα. Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 1 Μαΐου 1861.

⁹⁶ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 22 Απριλίου 1861.

⁹⁷ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 11 Μαΐου 1861.

⁹⁸ «Εκάστη παράστασις θέλει αποπερατούσθαι δια της μεγάλης φανταστικής παντομίμας *Το Φάντασμα του Όρους*, με μάχας, αρκτοθήρας, πυρκαϊάν του φρουρίου και την τελικήν παράστασιν φωταγωγομένην» («Ειδοποιήσεις», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 28 Μαΐου 1860). «Λαμπρά παράστασις. Γενησομένη παρ' όλων των υπο-

2. ΔΕΞΙΟΤΕΧΝΙΑ, ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΣΩΜΑ

Πολύ σπάνια τα δημοσιεύματα της εποχής χαρακτήριζαν τις παραστάσεις του τσίρκου «τέχνη» – όπως όταν αναφέρονταν, για παράδειγμα «[εις] την τέχνην της εφίππου χορευτριάς» ή στους θαυμαστάς «της ιππικής τέχνης».⁹⁹ Οι σχετικές αναφορές έκαναν λόγο όχι για καλλιτέχνες αλλά για τεχνίτες «νέων και ποικίλων εργασιών», για «ιππικά γυμνάσματα» ή για «παιγνίδια επί των αλόγων και επί της γης»· κι άλλοτε πάλι τα νούμερα αποκαλούνταν «γυμναστικοί αγώνες». Αυτό που αξιολογούταν δεν ήταν καλλιτεχνία αλλά επιδεξιότητα, όχι η τέχνη αλλά «η επιτηδειότης των υποκριτών αμφοτέρων των φύλων».¹⁰⁰ Το ζήτημα είναι αρκετά περίπλοκο, με πολλές μεταβολές στον ιστορικό χρόνο και, φυσικά, δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ. Σε πολύ γενικές γραμμές, συνδέεται με τη νεωτερική αισθητική διάκριση μεταξύ μιμητικών και μη-μιμητικών παραστάσεων, διάκριση που βλέπει στον ηθοποιό του θεάτρου έναν καλλιτέχνη που *ερμηνεύει* τον ρόλο που υποδύεται ενώ στον τεχνίτη του τσίρκου κάποιον που απλά *εκτελεί* το νούμερό του.¹⁰¹

Στο παραπάνω ευρύτερο πλαίσιο, το 1861 ο αθηναϊκός Τύπος επαινούσε την επιδεξιότητα και την τόλμη των ακροβατικών που προσέδιδαν στο θέαμα την ακρίβεια, την πρωτοτυπία αλλά και τις απαιτούμενες δόσεις επικινδυνότητας. Κινούσαν λοιπόν «πολύ την περιέργειαν και τον θαυμασμόν τινων πολλά επικίνδυνα παιγνίδια, ως εκείνα του σχοινοβάτου, και τα του άλλου, όστις φέρει όπισθεν και κρεμά επί των δύο του ώμων τους δύο αυτού πόδας, καθήμενος με την κοιλίαν».¹⁰²

κριτών της εταιρίας ταύτης με ιππικά γυμνάσματα, διάφορα κωμικά και αστεία, και μάλιστα των θυγατέρων του κ. Σουλιέ, και κυρίως της Όλγας Σουλιέ, μετά χορών των Νεανίδων Ελίζας και Αλβερτίνας. Η παράσταση θέλει αποπερατωθεί δια της παντομίμας *Ο Γασπαρίνος*» («Ειδοποιήσεις», εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 2 Ιουλίου 1860).

⁹⁹ Εφ. *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, 7 Φεβρουαρίου 1859 και 19 Νοεμβρίου 1858.

¹⁰⁰ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή* 22 Απριλίου 1861.

¹⁰¹ Για το θέμα, βλ. Helen Stoddart, *Rings of Desire: Circus History and Representation*, Manchester University Press, Manchester 2001, σ. 79-80.

¹⁰² «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 1 Μαΐου 1861.

Κάπως έτσι το αθηναϊκό κοινό απολάμβανε παραστάσεις που χαρακτηρίζονταν από την πρωτοκαθεδρία του σώματος και της αίσθησης· εξοικειωνόταν με την ψευδαίσθηση της έλλειψης βαρύτητας και «την αισθητική του κινδύνου»· και θαύμαζε επιδείξεις θεμελιωμένες σε μια καλομελετημένη και προσεκτική διαχείριση της ισορροπίας και της βαρύτητας του σώματος του ηθοποιού.¹⁰³

Εκείνο όμως που προκάλεσε τον θαυμασμό σε κάποιους Αθηναίους ήταν οι ιππικές επιδείξεις: «[οι ίπποι] έδειξαν καταπληκτική νοημοσύνη ως αν ει λογικά όντα».¹⁰⁴ Για την ακρίβεια, το αθηναϊκό κοινό δεν είχε εντυπωσιαστεί μόνον από τις ικανότητες του αλόγου αλλά και από εκείνες του εκπαιδευτή-ιππέα του. Στο ευρωπαϊκό τσίρκο του 19ου αιώνα ο τελευταίος ήταν το «έμβλημα της κατάκτησης αλλά και του ίδιου του πολιτισμού»· ενώ το άλογο αντιπροσώπευε την άγρια φύση που έπρεπε να δαμαστεί και να κατακτηθεί, εκείνη τη φυσική «δύναμη πάνω στην οποία θεμελιώθηκε η βιομηχανική κοινωνία».¹⁰⁵ Δημιουργείται η εντύπωση ότι το ελληνικό κοινό άρχιζε δειλά να συνδιαλέγεται με μια νεωτερική αντίληψη για το σώμα που είχε τις καταβολές της στον Διαφωτισμό, την ίδια περίπου εποχή με τη γένεση του νεωτερικού τσίρκου. Μ' εκείνη την υλιστική και μηχανιστική θεώρηση του σώματος που διατύπωσαν φιλόσοφοι όπως ο J. O. de La Mettrie στο *L'Homme Machine* (1748): «το ανθρώπινο σώμα δεν είναι παρά ένα ρολόι, μια μηχανή που κουρδίζει μόνη της τις χορδές της».¹⁰⁶

Όπως είπαμε όμως, τα σχόλια του Τύπου (και δη τα επαινετικά) ήταν και σπάνια και πολύ αόριστα για να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι συνομιλούσαν με τις παραπάνω νεωτερικές αντιλήψεις. Αντίθετα, πιο άμεσοι και ηχηροί ήταν κάποιοι άλλοι συνειρμοί: οι συσχετισμοί των ιππικών θεαμάτων με την τρέχουσα πολιτική, κομματική ζωή της εποχής:

¹⁰³ Για τα ακροβατικά και την «αισθητική του κινδύνου», βλ. Holmes, «Aerial Performance», σ. 157-161.

¹⁰⁴ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 11 Μαΐου 1861.

¹⁰⁵ Stoddart, *Rings of Desire*, σ. 68.

¹⁰⁶ Anthony Synnott, «Σώμα: Τύμβος, Ναός, Μηχανή και Εαυτός», στο: Μάριος Πουρκός, (επιμ.), *Το σώμα ως τόπος βιωμάτων, ταυτοτήτων και κοινωνικών νοημάτων*, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2017, σ. 108-109.

Αλλ' όταν όμως ίδαμεν τον ίππον να χορεύη βαλς και πόλκαν, να ανατρέπη και σηκώνη τας καθέκλας και επί τέλους ν' αποχαιρετά τους θεατάς γονατίζων με τους δύο εμπροσθίους πόδας, είπαμεν ότι οι Υπουργοί μας έχουν δίκαιον να ελπίζουν από τους σημερινούς Βουλευτάς [...] αφού οι ίπποι γυμναζόμενοι, φθάνουν εις τόσην τελειότητα». ¹⁰⁷

Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι οι παραπάνω συνειρμοί δημοσιεύτηκαν στο έντυπο του Σοφοκλή Καρύδη. Έπειτα από αυτό ακριβώς το δημοσίευμα, το *Φως*, όπως είπαμε, θα αναλάμβανε σχεδόν εργαλαβικά την επαγγελματική εξόντωση του Σουλιέ για λόγους κομματικούς μάλλον παρά αισθητικούς. Τον Μάη του 1861, ως «αντιπολίτευση», στο πλαίσιο της αντι-οθωνικής του εκστρατείας, κατήγγειλε τον Γάλλο θιασάρχη ως αγύρτη που αποπειράθηκε την εξαπάτηση του ελληνικού κοινού με κάποια άλλα περιεργα θεάματα:

Πολλάι οικογένειαι ηναγκάσθησαν ν' αποσυρθούν προχθές εν τω μέσω της παραστάσεως, φεύγουσαι με το ερύθημα εις τας παρειάς! Εφιστώμεν την προσοχήν της Αστυνομίας εις τούτο, ήτις καθήκον μάλιστα έχει, χάριν της ηθικής, να τους παύση και αποπέμψη, δια να εκλείψη το σκάνδαλον, και τούτο μάλλον, καθ' όσον και η αγυρτία των ανθρώπων τούτων δεν έχει όρια, θελησάντων να αποδείξουν τους Έλληνας κούφους και παρουσιασάντων προχθές ως τριχωμένην νέαν, γεννηθείσαν δήθεν από μητέρα άνθρωπον και πατέρα ένα Ουραγγουτάγκον, τον παλιάτσον! Τους αγύρτας τούτους, δεν αμφιβάλλομεν, ότι, και όπου αλλού μεταβούν εντεύθεν, θα τους υποδεχθούν όπως πρέπει... ¹⁰⁸

Το νούμερο με την «τριχωμένην νέαν» ανήκε σε μια κατηγορία σωματικής επίδειξης, η προκλητικότητα της οποίας –κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα– βασιζόταν στη σοκαριστική ζεύξη ζώου και ανθρώπου. Από τη στιγμή που, όπως είδαμε στην περίπτωση των ιππικών επιδείξεων, το ζώδες ήταν κάτι που έπρεπε να δαμαστεί και να αξιοποιηθεί, τα όρια ανάμεσα στον άνθρωπο και το ζώο έπρεπε να είναι απολύτως ξεκάθαρα. Κατά τον 19ο αιώνα, ανάμε-

¹⁰⁷ «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 11 Μαΐου 1861.

¹⁰⁸ «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 11 Μαΐου 1861.

σα στα δημοφιλή νούμερα των ιπποδρομιών και των βαριετέ ήταν εκείνα που παρουσίαζαν ανθρώπους με παραμορφωτικές ασθένειες ή αναπηρίες έτσι ώστε να καταστήσουν τα όρια αυτά δυσδιάκριτα.¹⁰⁹ Επρόκειτο, δηλαδή, για νούμερα «ιδιαιτέρως τρομακτικά» για τη συλλογική φαντασία «και, ως εκ τούτου, διασκεδαστικά».¹¹⁰ Ανάμεσα στα τερατόμορφα αυτά πλάσματα ανήκε κι εκείνο της «γενειοφόρου κυρίας», η οποία γνώρισε μεγάλη απήχηση στη Δύση μετά τη δεκαετία του 1850.¹¹¹ Αν και στην πραγματικότητα, ήταν τυπική περίπτωση ιρσουτισμού (πάθηση που προκαλεί υπερβολική τριχοφυΐα στις γυναίκες), για τον κόσμο των πλανόδιων θεαμάτων ήταν ένα «λάθος της φύσης», ένα «τέρας». Στην περίπτωσή μας, η «τερατογένεση» διαφημίστηκε, όπως φαίνεται, μέσα από την παραβίαση των ορίων ανάμεσα σε άνθρωπο και σε ουραγκοτάγκο. Ο συντάκτης του δημοσιεύματος εξοργίστηκε επειδή πίσω από τον τελευταίο αναγνώρισε τον κλόουν του σίρκου· εν τούτοις, ίσως να μην επρόκειτο για προχειρότητα αλλά για συνειδητή διακωμώδηση του δημοφιλούς αυτού νούμερου. Είτε πρόκειται για παρωδία είτε όχι, η λειτουργία παραμένει ίδια: «το τέρας μάς βοηθάει να κατανοήσουμε το παράδοξο της 'διαφοράς' ως ένα πανταχού παρόν αλλά αιωνίως αρνητικό μέλημα. Αυτός ο μηχανισμός της 'οικείας ξενικότητας', χαρακτηριστικό παράδειγμα του οποίου είναι το τέρας, βρίσκει τα πλησιέστερα ανάλογά του σε μηχανισμούς όπως ο σεξισμός και ο ρατσισμός».¹¹² Στο ίδιο ιδεολογικό φάσμα ανήκε και ο σοβαρός τραυματισμός (απόπειρα δολοφονίας κατά τον Γάλλο πρέσβη) του σκουρόχρωμου υπηρέτη του Σουλιέ· ή το γεγονός ότι, τις μέρες που οι Έλληνες στρατιώτες βίασαν την Anne Eigelsperger, άλλοι συνάδελφοί τους «επιπέσοντες εν τη αγορά κατά δύο εβραϊ-

¹⁰⁹ Το θέμα συζητά εύστοχα και περιεκτικά η Margo DeMello στο μελέτημά της *Body Studies; An Introduction*, Routledge, New York 2014, σ. 292-294.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 293.

¹¹¹ Στο ίδιο και Robert Bogdan, *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*, University of Chicago Press, Chicago και London 1988, σ. 224-229.

¹¹² Rosi Bradotti, «Σημάδια θαύματος και ίχνη αμφιβολίας: Περί τερατολογίας και σωματοποιημένων διαφορών», στο: Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2004, σ. 164-165.

ων μετρούντων χρήματα, τοις τα ήρπασαν και απήλθον εν θριάμβω».¹¹³

Οι περί αγυρτείας χαρακτηρισμοί στο χωρίο που παραθέσαμε πιο πάνω ήταν συνδεδεμένοι επίσης με μια ηθική αντίληψη περί κανονικότητας που είχε στον πυρήνα της το γυναικείο σώμα. Σύμφωνα με το δημοσίευμα της συριανής *Σάλπιγγος*, «ο Αγιογδύτης ούτος Σουλιέ [...] δεν παρέστησε ειμή πράγματα πρόστυχα». Μάλιστα, «αι αγυρτίαι της Εταιρίας» είχαν εισπράξει το γιουχάισμα του συριανού κοινού στην πρεμιέρα, όταν η έφιππος χορεύτρια Κλημεντίνη Σουλιέ (κόρη του διευθυντή) εμφανίστηκε «ημίγυμνος».¹¹⁴ Όπως καταλαβαίνει κανείς, η εκρηκτική ύλη βρισκόταν στις επιδείξεις που πρόσφεραν «[αι] λαμπραί ιπποδρομίδες». Άλλωστε, ακόμα και για τα ευρωπαϊκά στάνταρ, οι τελευταίες αποτελούσαν έναν πρόσφατο και προκλητικό νεωτερισμό· επειδή, για το αντρικό κοινό της Εσπερίας, οι έφιππες καλλονές δεν ήταν μόνον αντικείμενο θαυμασμού της δεξιοτεχνίας τους αλλά και αντικείμενο πόθου.¹¹⁵

3. ΤΑ «ΖΩΝΤΑΝΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ»

Στο φως των παραπάνω, η ατμόσφαιρα που επικρατούσε την άνοιξη του 1861 μέσα στη σκηνή του Γαλλικού Ιπποδρομίου στην Αθήνα πρέπει να ήταν ήδη εκρηκτική. Ωστόσο, η ανατίναξη δεν σημειώθηκε παρά δυο χρόνια αργότερα, όταν συνάντησε το κατάλληλο momentum: τη χαοτική κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα στο διάστημα από την έξωση του Βαυαρού έως την άφιξη του Δανού βα-

¹¹³ «Η απαγωγή της κόρης του Σουλιέ», εφ. *Φως*, 23 Απριλίου 1863.

¹¹⁴ «Διάφορα. Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 3 Ιουνίου 1861. Οι McMullan και McNulty αναφέρουν την ακροβάτισσα Soullier, ως πρωτοπόρο απελευθερώτρια των γυναικών που τόλμησε να υπεύσει γυμνόστηθη σκανδαλίζοντας τους θεατές της – Γάλλους, Τούρκους ή Ιάπωνες. Παραπέμπουν, μάλιστα, σε σχετικό χαρακτηριστικό. Βλ. Richard Dale McMullan και Kneeland McNulty, *Circus in Art*, Boston Public Library, Boston 1985, σ. 3.

¹¹⁵ Baston, «The Equestrian Circus», σ. 112.

σιλιά. Δεν μπορεί κανείς να προσεγγίσει τα έκτροπα που αναφέραμε σε προηγούμενες σελίδες αν δεν λάβει υπόψη του την ιστορική συγκυρία που οδήγησε στα «Ιουνιανά». Μετά την αποχώρηση του Βαυαρού βασιλιά, όπως εύστοχα σχολιάζει ο Πολίτης, «χάθηκαν και τα νήματα που συγκρατούσαν τις τυφλές και κλυδωνιζόμενες ορμές»· με αποτέλεσμα η ελληνική πρωτεύουσα να καταστεί γήπεδο ένοπλων συγκρούσεων ανάμεσα σε αντίπαλες φατρίες.¹¹⁶ Η δεύτερη περιοδεία του Σουλιέ βρέθηκε στο μάτι ενός πρωτοφανούς κυκλώνα πολιτικής αστάθειας και αναταραχής που είχε ως συνέπεια μια κατάσταση ιδιόμορφης αναρχίας στην Αθήνα η οποία κράτησε έως την άφιξη του Γεωργίου Α' τον Οκτώβρη του 1863.¹¹⁷ Οι στήλες του αθηναϊκού Τύπου επαναλάμβαναν καθημερινά ειδήσεις για «ομαδικές λιποταξίες στρατιωτών, έντονη αμφισβήτηση της προσωρινής κυβέρνησης και ενίσχυση των αντιπάλων φατριών από στρατιωτικά αγήματα, αιματηρές συγκρούσεις στους δρόμους της πρωτεύουσας».¹¹⁸

Στο παραπάνω κλίμα, ο *Εθνοφύλαξ* κατέκρινε την αρμόδια αστυνομική αρχή που χορήγησε στο Σουλιέ άδεια για παραστάσεις: «έπραξεν ουδέν ήττον ή έργον αφροσύνης, επιτρέψασα εν ανωμάλοις περιστάσεσι, καθ' ας τα κυριωδέστερα της τάξεως στοιχεία μετεβλήθησαν εις στοιχεία αταξίας, την παράστασιν θεαμάτων αναιδεστάτων και σκανδαλωδεστάτων».¹¹⁹ Σε πιο έντονο ύφος, ο Καρύδης, ως σημειοφόρος της εκστρατείας εναντίον του Γάλλου θιασάρχη (αλλά και ως «δικαιωμένος» πλέον αντι-οθωνικός), απαιτούσε ωμά την άμεση εκδίωξη του υποδρομίου:

¹¹⁶ Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία*, σ. 246.

¹¹⁷ Η εμπλοκή του στρατού δεν σχετιζόταν με κάποιο κίνημα. Στα χρόνια αυτά, ο ρόλος του στρατού «ήταν σχεδόν αποκλειστικώς η τήρηση της τάξης» (Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009, σ. 424).

¹¹⁸ Γεωργακάκη, *Η θεατρική πολιτική*, σ. 109. «Διατελούμεν εις πλήρη σχεδόν αναρχίαν», διαπίστωνε το *Φως* και, όπως υποστήριζε, δεν θα αργούσε «να κατασταθή η πρωτεύουσα θέατρον λεηλασίας» («Η γενική παραλυσία», 23 Απριλίου 1863). Για τη σχέση της απείθειας και της παραλυσίας του στρατού με τα γεγονότα του τσίρκου Σουλιέ βλ. και «Η απαγωγή», εφ. *Παλιγγενεσία*, 22 Απριλίου 1863.

¹¹⁹ «Διάφορα», *Εθνοφύλαξ*, 22 Απριλίου 1863.

Απορούμεν πώς η αρμοδία αρχή επέτρεψεν εις τοιαύτας περιστάσεις συναθροίσεις τοιαύτας, και πώς εσυγχώρησεν εις τον Σουλιέ να διδάξη εκ νέου εις Αθήνας τας κακοηθείας εκείνας δι' ας άλλοτε έκαμε τους θεατάς να ερυθριάσωσιν. Ένα τοιούτον τυχοδιώκτην, άνθρωπον κακοήθη, [...] η Αστυνομία έπρεπε να αποβάλη εντεύθεν, και οφείλει να πράξη τούτο ήδη τουλάχιστον, αν δεν επιθυμή να ειπή το κοινόν ότι ενασμενίζεται εις τα τοιαύτα.¹²⁰

Όλο σχεδόν το σχετικό με την απαγωγή, το βιασμό και τα υπόλοιπα έκτροπα ρεπορτάζ αντιμετώπισε κάποιες «κακοηθείες» των παραστάσεων ως το σπίρτο που έπεσε σε χώμα νοτιομένο με βενζίνη. Πρόκειται για την παρουσίαση «ταμπλώ βιβάν» («tableaux vivants») που «ζωντάνευαν» αρχαία αγάλματα. Αυτές ήταν οι επιδείξεις που αποτέλεσαν την πυροδοτική θρυαλλίδα. Οπότε, είναι απαραίτητη στο σημείο αυτό μια μικρή παρέκβαση.

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα νούμερα με έφιππες ακροβάτισσες και «ταμπλώ βιβάν» συνδυάζονταν συχνά στο πρόγραμμα μιας ευρωπαϊκής παράστασης τσίρκου. Σε αρκετές περιπτώσεις, μάλιστα, οι ίδιες καλλιτέχνιδες συμμετείχαν και στις δύο επιδείξεις.¹²¹ Η παρουσίαση «ταμπλώ βιβάν» που μιμούνταν την κλασική τέχνη ξεκίνησε ως μόδα στη Γερμανία κατά τη δεκαετία του 1820. Στη

¹²⁰ «Διάφορα», *Φως*, 6 Απριλίου 1863. Για να αντιληφθούμε καλύτερα το κλίμα της ιστορικής στιγμής, ίσως αξίζει να σημειωθεί, έστω και στο περιθώριο, ότι στον ποιητικό διαγωνισμό του 1863 επαινέθηκε ένα ποίημα του Καρύδη με πατριωτικό θέμα, αντλημένο από την Επανάσταση του 1821. Όπως σημειώνει ο Αλέξης Πολίτης, «η βράβευσή του ίσως να συνιστούσε μια κίνηση συμβιβασμού με τη νεολαία που είχε εξεγερθεί και διώξει τον Όθωνα τον περασμένο Οκτώβρη» (*Η ρομαντική λογοτεχνία*, σ. 265).

¹²¹ Gillian M. Rodger, *Champagne Charlie, and Pretty Jemima; Variety Theater in the Nineteenth Century*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago και Springfield 2010, σ. 21-22. Βλ. επίσης, Rosemary Barrow, «Toga Plays and Tableaux Vivants: Theatre and Painting on London's Late-Victorian and Edwardian Popular Stage», *Theatre Journal*, τμ. 62, τχ. 2 (2010) σ. 209-226· Vito Adriaensens και Steven Jacobs, «The Sculptor's Dream: Tableaux Vivants and Living Statues in the Films of Méliès and Saturn», *Early Popular Visual Culture*, τμ. 13, τχ. 1 (2015), σ. 41-65· Daniel Wiegand, «Tableaux Vivants, Early Cinema, and Beauty-as-Attraction», *Acta Univ. Sapientiae, Film and Media Studies*, τμ. 15 (2018), σ. 9-32.

συνέχεια, τα «ζωντανά αγάλματα», με γυναίκες σχεδόν ή εντελώς «γυμνές», εμφανίστηκαν στην Αγγλία και, στα μέσα του 19ου αιώνα, είχαν ιδιαίτερη επιτυχία και στις Η.Π.Α.¹²² Επρόκειτο για ηθοποιούς ντυμένες με ειδικά κοστούμια, συνήθως ολόσωμες κάλτσες στο χρώμα του δέρματος. Μολονότι επρόκειτο για παραστάσεις που είχαν τα εικαστικά τους πρότυπα στην ακαδημαϊκή ζωγραφική και την κλασική γλυπτική, η δημοτικότητά τους οφειλόταν σαφώς στην παρουσίαση του γυναικείου σώματος. Ως προς το περιεχόμενό τους, δεν ήταν αι-

Εικ. 8. "Ο Χορός των Αμαζόνων της Νύχτας [La Nuit-Amazon Chorus], περ. 1880" (ΠΗΓΗ: Rodger, *Champagne Charlie*)

σχρές, ωστόσο, ο ερωτισμός τους ήταν πρόδηλος και ειδικά σχεδιασμένος για την προσέλκυση του αντρικού κοινού: τα κοστούμια τους αποκάλυπταν θανάσιμες καμπύλες και μερικές φορές όλο το μήκος των ποδιών.¹²³ Αν λάβει κανείς υπόψη ότι μεγάλο μέρος του αντρικού κοινού της εποχής σπάνια είχε την ευκαιρία να δει απλά και μόνον γυναίκες επί σκηνής, μπορεί να καταλάβει τις θορυβώδεις συμπεριφορές του.¹²⁴ Σταδιακά, πάντως, παρά τις αντιρρήσεις όσων υποστήριζαν την παιδευτική αξία των «ζωντανών αγαλμάτων» (με το επιχείρημα ότι καθιστούσαν τα κλασικά έργα προσιτά στο λαό), θεάματα τέτοιου είδους θεωρούνταν

¹²² Rodger, *Champagne Charlie*, σ. 22-23.

¹²³ Rodger, *Champagne Charlie*, σ. 20 και Brenda Assael, *Circus and Victorian Society*, University of Virginia Press, Charlottesville και London 2005, σ. 120.

¹²⁴ Rodger, στο ίδιο.

ανυπόληπτα.¹²⁵ Σ' ένα επόμενο στάδιο, από τον κόσμο του τσίρκου και του βαριετέ μεταπήδησαν σ' εκείνον του κινηματογράφου.

Στο νεοελληνικό θέατρο μαρτυρούνται ερασιτεχνικές παραστάσεις με «ζώσες εικόνες» κατά την οθωνική περίοδο αλλά σε εντελώς διαφορετικά συμφραζόμενα, στη σκηνή των Ανακτόρων.¹²⁶ Νούμερα με «πλαστικές εικόνες» συμπεριλάμβαναν και οι παραστάσεις του τσίρκου Λαμπέργκερ το 1852 αλλά δεν διαθέτουμε πληροφορίες για το περιεχόμενό τους. Επίσης, από τα θραύσματα της σχετικής ειδησεογραφίας, δεν μαρτυρείται κάποιο νούμερο «ζωντανών αγαλμάτων» στις παραστάσεις του Σουλιέ στην Πόλη. Δεν είναι απίθανο να σχετίζονται με την παθολογική αρχαιοπληξία της Αθήνας εκείνη την εποχή. Σε κάθε περίπτωση, το 1861 φαίνεται ότι κάποιο σχετικό νούμερο προστέθηκε προς το τέλος της περιοδείας αν και η μοναδική σχετική πηγή δεν κάνει ρητή αναφορά σε «ταμπλώ βιβάν»:

Όσω μεγάλη υπήρξεν η ευχαρίστησις εν αρχή των υποδρομικών παραστάσεων, τόσω μεγάλη εδείχθη κατόπιν και τελευταίον η δυσaréσκεια κατά των ανθρώπων της Εταιρίας ταύτης δια τας αγυρτίας των και την κακοήθειάν των! Είνε τρομερά η αναίδεια των ανθρώπων τούτων, δια τας ανηθικούς στάσεις και κινήσεις των εις τας παραστάσεις, και προ πάντων των δύο νεανίδων, αίτινες παρουσιάζουν ως τέχνην την ανάπαλσιν των ποδών, το άνοιγμα των σκελών, τα φιλήματα και τέλος τους κακοήθεις εκείνους εναγκαλισμούς!¹²⁷

¹²⁵ Rodger, *Champagne Charlie*, σ. 23-24. Σύμφωνα με τον Wiegand, «ακόμα κι όταν τα tableaux vivants έγιναν μια ευρέως διαδεδομένη ατραξιόν της λαϊκής κουλτούρας» σε τσίρκο και βαριετέ, δεν απέβαλαν πλήρως τις εκλεκτικές συγγενείες τους με την 'υψηλή' σφαίρα της ακαδημαϊκής τέχνης του 19^{ου} αιώνα (Wiegand, «Tableaux Vivants», σ. 15). Την ίδια στιγμή αποτελούσαν μια ελκυστική οπτική ατραξιόν που απευθυνόταν σ' ένα μαζικό κοινό και στηριζόταν, κυρίως, στην επίδειξη καλοσχηματισμένων σωμάτων (Wiegand, «Tableaux Vivants», σ. 17).

¹²⁶ Για το θέμα, βλ. Αντώνης Γλυτζουρής, *Η σκηνοθετική τέχνη στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σ. 22-23 καθώς και Παναγιώτα Κωνσταντινάκου, «Σελίδες της εθνικής μας ζωής': Πλαστικές εικόνες της κοσμικής ερασιτεχνίας τη δεκαετία του 1910», στο: Αλεξία Αλτουβά και Καίτη Διαμαντάκου (επιμ.), *Θέατρο και Δημοκρατία. Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Αφιερωμένο στον Βάλτερ Πούχνερ*, Αθήνα 2018, σ. 791-810.

¹²⁷ «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 11 Μαΐου 1861.

Για το 1863 οι διαθέσιμες μαρτυρίες είναι περισσότερες και σαφέστερες, όπως αυτή που δημοσιεύτηκε στην *Πανδώρα*:

Δεν είδομεν –δια τον απλούστατον λόγον ότι δεν υπήγαμεν–
δεν είδομεν αλλ' ηκούσαμεν ότι παριστώνται και ζωντανά
αγάλματα, tableaux vivants, ήκιστα προς την ηθικήν συνάδο-
ντα· και όμως η μεν Αστυνομία επιτρέπει την εμφάνισιν αν-
θρώπων μονονουχί ολογύμνων, αι δε γυναίκες και οι παίδες
και αυτής της ανωτάτης τάξεως, ξένοι τε και μη, συσπειρού-
νται βοτρυδόν περί την απρεπή ταύτην θυμέλην [...] Εν όσω
η εταιρία Σουλιέ περιωρίζετο εις ιππικούς αγώνας και άλλους
άθλους, εχαίρομεν ότι ο λαός είχε τρόπον αθώας διασκεδά-
σεως· αλλά εις πάσας τας διασκεδάσεις ώφειλε να επεμβαί-
νη η αστυνομία και, μα την αλήθειαν, δεν βλέπομεν κατά τι
απρεπέστερος των tableaux vivants του κυρίου Σουλιέ είναι
ο τουρκοπαράδοτος Καραγκιόζης, εκτός αν αι απλαί βωμο-
λοχίαι θεωρώνται χείρονες των σιωπηλών ασχημιών... μη δε
κατακρίνη τις την λέξιν, διότι διττώς αρμόζει εις τε τας παρι-
στάνουσας και τα παριστανόμενα.¹²⁸

Η συσχέτιση του βωμολόχου τούρκικου Καραγκιόζη με το τσίρκο του Σουλιέ οδηγούσε αυτομάτως στον εξοστρακισμό του τελευταίου από τον κόσμο της καθωσπρέπει αθηναϊκής διασκέδασης.¹²⁹ Το δημοσίευμα της *Πανδώρας*, μάλιστα, θεωρούσε τις παραστάσεις των «ζωντανών αγαλμάτων» ακόμα πιο αισχρές από εκείνες του θεάτρου σκιών. Στο κάτω-κάτω, οι τελευταίες δίνονταν σε ορισμένα καφενεία, αποκλειστικά και μόνον για ένα αντρικό κοινό· ενώ στα ταμπλώ βιβάν σύχναζαν γυναίκες, παιδιά, ακόμα και εκπρόσωποι «της ανωτάτης τάξεως». Γι' αυτόν τον λόγο, η *Αθηνά* παρότρυνε την Αστυνομία να αφαιρέσει την άδεια για τις παραστάσεις του Ιπποδρομίου «αφού ο εργολάβος ετόλμησε να ενεργήση και παραστάσεις εμψύχων εικόνων».¹³⁰

¹²⁸ Σ., «Ποικίλα», *Πανδώρα*, τχ. 315 (1 Μαΐου 1863), σ. 75-76.

¹²⁹ Σχετικά με τις διαμαρτυρίες για την αισχρότητα του (μη-εξελληνισμένου ακόμα) Καραγκιόζη και την ανάγκη αστυνομικής απαγόρευσης των παραστάσεών του στα χρόνια αυτά, βλ. Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Η εισβολή του Καραγκιόζη στην Αθήνα του 1890*, Στιγμή, Αθήνα 1984, σ. 24-37.

¹³⁰ «Διάφορα», εφ. *Αθηνά*, 10 Ιουνίου 1863.

Στο φως των παραπάνω, μπορεί επίσης να διαβάσουμε την αναφορά που έστειλε στις 19 Απριλίου ο Σουλιέ στον πρεσβευτή της πατρίδας του για όσα συνέβαιναν κατά τη διάρκεια των παραστάσεων: «εκσφενδονίζεται κατ' εμού χάλαζα πετρών, πιπτουσών εντός του Ιπποδρόμου, και αίτινες προσβάλλουσι τας Κυρίας των αγαλμάτων (tableaux-vivants)». ¹³¹ Ο στόχος λουπόν ήταν ξεκάθαρος: οι πηγές ομολογούν ότι οι δύο γυναίκες που απήχθησαν από τους στρατιώτες με σκοπό να βιαστούν ομαδικά δεν ήταν άλλες από τις ηθοποιούς που συμμετείχαν στο σκανδαλώδες «ταμπλώ βιβάν». Αν και δεν γνωρίζουμε το ακριβές περιεχόμενό του, κάποιοι το χαρακτήρισαν τόσο προκλητικό ώστε το θεώρησαν υπεύθυνο των εγκληματικών πράξεων: «παρίστανον και δύο γυναίκες, αίτινες, κατά τους θεασαμένους αυτάς δεν περιωρίζοντο πάντοτε εντός των ορίων της κοσμιότητας. [...] και τούτου ένεκα εγένοντο αφορμή της ίδιας εαυτών κατασχύνης». ¹³²

¹³¹ «Je suis assailli tous les soirs par une grêle de pierres qui tombent dans le cirque, atteignent les femmes des tableaux-vivants» (*Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 89, 92-93).

¹³² «Μέρος πολιτικών», εφ. *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 26 Απριλίου 1863.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Το Τσίρκο Σουλιέ και το Νεοελληνικό Θέατρο

«Αίσχος εις τοιαύτην ψοφοδεή Συνέλευσιν ήτις ενέδωκεν εις τόσον άδικον απαιτήσιν και πωλεί ήδη το υποκάμισον της Πατρίδος δι΄ εκείνο της πόρνης του Σουλιέ! Ταλαιπωρο Έθνος! εις τινων χείρας παρεδόθη η τύχη σου!»¹³³

«Εν τη πρώτη παραγράφω της επιστολής, εις ην αποκρίνομαι, ευρίσκω ευθύς εν σφάλμα· τώντι, ουχί τινα πρόσωπα της θεατρικής εταιρίας του Κ. Σουλιέ τυχαίως έπαθον, αλλά καθ΄ ολοκλήρου της συνοδίας ταύτης τα χείριστα των παθών εξηγέρθησαν, προσβαλόντα αδιαφόρως και αδιακρίτως παν εις αυτήν ανήκον πρόσωπον και αυτό έτι το κοινόν, το εις τας παραστάσεις φοιτών.»¹³⁴

1. ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΥ

Όπως και αλλού, η άφιξη του τσίρκου στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα συντελέστηκε μέσω περιοδικών. Καθώς οι θία-

¹³³ «Διάφορα», εφ. *Φως*, 11 Ιουνίου 1863.

¹³⁴ Επιστολή Bourée στον Δηλιγιάννη. «Dans le premier paragraphe de la lettre à laquelle je réponds, je rencontre tout d'abord une erreur : en effet, ce ne sont pas quelques-unes des personnes de la troupe de M. Soulié qui ont été victimes accidentellement, c'est contre cette compagnie elle-même que les plus mauvaises passions se sont soulevées en s'attaquant indifféremment et indistinctement à tout le personnel qui la compose, et même au public qui assistait aux représentations» (βλ. στο Παράρτημα, *Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 113, 122).

σοι ταξίδευαν ακόμα με πλοία, όσες πόλεις διέθεταν λιμάνια ήταν πιο «εκτεθειμένες» στη νέα διασκέδαση· και, όπως συνέβαινε με τις αποικίες των μεγάλων αυτοκρατοριών της εποχής, στα λιμάνια συγκεντρώνονταν οι Ευρωπαίοι και εξευρωπαϊσμένοι θεατές που εργαζόνταν για τις αποικιακές διοικήσεις και τα εμπορικά συμφέροντα των αυτοκρατοριών.¹³⁵ Στην Ελλάδα, η ξενόφερτη Αυλή και το περιβάλλον της (ιδίως οι εύποροι ετερόχθονες κοσμοπολίτες) ήταν ο βασικός εισαγωγέας των μοντέρνων ευρωπαϊκών ηθών και διασκεδάσεων. Όσο η ηγετική τάξη της χώρας εδραιωνόταν, το προ-επαναστατικό παρελθόν απομακρυνόταν και ο πληθυσμός της πρωτεύουσας αυξανόταν (40 χιλιάδες κάτοικοι το 1856, 50 χιλιάδες το 1861), τόσο ο κύκλος του εξευρωπαϊσμού διευρυνόταν, αργά αλλά σταθερά. Για τις νεότερες γενιές, η προσαρμογή στις νέες ευρωπαϊκές μόδες ήταν πιο απρόσκοπτη: οι κυρίες επί των τιμών της βασιλίσσας Αμαλίας «διέθεταν γνώσεις γαλλικών, *savoir vivre*, ευρωπαϊκών χορών και ιππασίας».¹³⁶

Σ' αυτήν την εξευρωπαϊσμένη ελίτ απευθυνόταν ένας ικανός αριθμός μεταφρασμένων, «ελαφρών» συνήθως, μυθιστορημάτων.¹³⁷ Επίσης, αυτήν αφορούσε κυρίως και ο, σχετικά πρόσφατος, για τα ελληνικά εδάφη, νεωτερικός θεσμός του θεάτρου. Από το 1840 το Παλάτι και το περιβάλλον του διασκέδαζαν συστηματικά με τους επιχορηγούμενους ιταλικούς θιάσους όπερας στο Θέατρο Μπούκουρα, το μοναδικό στεγασμένο θέατρο που διέθετε η πρωτεύουσα. Όπως είδαμε, αυτό ήταν το περιβάλλον που στήριξε το ιπποδρόμιο του Λαμπέργκερ τον χειμώνα του 1852/3. Στο παραπάνω ευρωπαϊκό και «ευρωπαϊδές» κοινό γύρω από την Αυλή απευθυνόταν πρωτίστως και το Γαλλικόν Ιπποδρόμιον του Σουλιέ. Όταν ξέσπασαν οι ταραχές, «οι περισσότεροι των θεατών, εν οίς ήσαν πολλοί Ευρωπαίοι, ανεχώρησαν δυσανασχετούντες και ελεεινολογούντες την κατάστασίν

¹³⁵ Arrighi, «Circus, Colonialism and Empire», σ. 54-55.

¹³⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011, σ. 37-42: 39.

¹³⁷ Ο Πολίτης έχει καταμετρήσει 18 τίτλους για το 1859 και 26 για το 1860. Έχει εντοπίσει, μάλιστα, «την ορμητική εμφάνιση του πρύτανη της ελαφράς πορνογραφίας Πολ ντε Κοκ, με τρεις τίτλους το 1860» (*Η ρομαντική λογοτεχνία*, σ. 26).

μας». ¹³⁸ Σ' αυτούς τους θεατές απευθυνόταν και η καθεστωτική *Αυγή* διαφημίζοντας emphaticά ότι στο συγκρότημα του Σουλιέ, συμμετείχαν οι «πρώτοι υποκριταί του ιπποδρομείου Παρισίων, Λονδίνου και Πετρούπολεως». ¹³⁹ Άλλωστε, το τσίρκο του Γάλλου επιχειρηματία συνδέθηκε με το όνομα του Όθωνα που το επισκέφτηκε, όπως είδαμε, δυο φορές, με τη σύζυγό του· και, όπως φαίνεται, αυτή η σύνδεση το στιγμάτισε πολιτικά με καθοριστικό τρόπο στις ερεθισμένες συνειδήσεις της εποχής.

Υπό ένα ευρύτερο πρίσμα, λοιπόν, οι περιπέτειες του Σουλιέ στην Αθήνα αποτελούσαν μια μικρή ψηφίδα στο περίπλοκο παζλ του εξευρωπαϊσμού. Όπως το έθετε στο αυστηρό διάβημά του ο Άγγλος πρεσβευτής στην Αθήνα, ο στόχος ήταν «να καθέξη [η Ελλάς] εις τον μέλλοντα χρόνον έντιμον θέσιν μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών». ¹⁴⁰ Βέβαια, όπως γνωρίζουμε σήμερα, «η 'ευρωπαϊκή κουλτούρα', που υποτίθεται ότι θα ένωνε τους κατοίκους της Ευρωπαϊκής ηπείρου, παρέμενε προνόμιο ελαχίστων». ¹⁴¹ γνωρίζουμε, επιπλέον, ότι, για τη διπλωματική γλώσσα της εποχής, ένα ζήτημα ήταν «ευρωπαϊκό» ή αφορούσε τα «πολιτισμένα έθνη» μόνον όταν συνέφερε «πρώτα απ' όλα τις μεγάλες δυνάμεις». ¹⁴² γνωρίζουμε, τέλος, ότι η κυρίαρχη ιδεολογία στην Ευρώπη, δηλαδή, η αστική ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης «θα καθυστερούσε αισθητά και θα αλλοιωνόταν πολύ» ωσότου αρχίσει να βγάξει κάποιες ρίζες στην Ελλάδα μετά τη δεκαετία του 1880. ¹⁴³ Προς το παρόν, το μικροσκοπικό βασίλειο στο νότιο άκρο της Βαλκανικής όφειλε απλά να συμμορ-

¹³⁸ «Διάφορα», εφ. *Παλιγγενεσία*, 19 Απριλίου 1863. Θεατές «της ανωτάτης τάξεως, ξένοι τε και μη», σύχναζαν στις παραστάσεις σύμφωνα και με την *Πανδώρα* (βλ. εδώ σημ. 128).

¹³⁹ «Γαλλικόν Ιπποδρόμιον», εφ. *Αυγή*, 22 Απριλίου 1861.

¹⁴⁰ «Ο επί των εξωτερικών υπουργός προς τον κ. Σκάρλετ, πρέσβυν της μεγάλης Βρετανίας εν Ελλάδι», εφ. *Παλιγγενεσία*, 1 Μαΐου 1863.

¹⁴¹ Γιώργος Β. Δερτιλής, «Η πολιτισμένη Ευρώπη, η περιφερειακή Ευρώπη και ο κόσμος των αγρίων: Η νεωτερική καταγωγή της ευρωπαϊκής ταυτότητας», στο: Ελένη Αρβελέρ, Maurice Aymard (επιμ.), *Οι Ευρωπαίοι*, Σαββάλας, Αθήνα 2003, τμ. Β', σ. 347.

¹⁴² Δερτιλής, «Η πολιτισμένη Ευρώπη», σ. 350.

¹⁴³ Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, σ. 493-94.

φώνεται στις ευρωπαϊκές εντολές των προστάτιδων δυνάμεων που εγγυόνταν την ύπαρξή του. Σ' ένα καθεστώς, δηλαδή, που έπαιρνε ενίοτε χαρακτήρα ωμού εκβιασμού, όπως συνέβη με την αποζημίωση στον Σουλιέ.

Ίσως θα ήταν σκόπιμο να υπενθυμίσουμε εδώ ότι, κατά την οθωνική περίοδο, το φόβητρο των αποζημιώσεων (για τα δάνεια του 1832-33 αλλά και του 1824-25) ήταν μια δαμόκλειος σπάθη που απειλούσε τη χώρα ακόμα και με στρατιωτική κατοχή.¹⁴⁴ Πρόκειται για το ίδιο περίπου κλίμα εκφοβισμού που υποδαύλιζε και συντηρούσε το 1863 ο αθηναϊκός Τύπος υπογραμμίζοντας τις ολέθριες επιπτώσεις που είχε, τελικά, για τη χώρα η πρώτη περιοδεία τσίρκου από την Εσπερία.¹⁴⁵ Μέσα σε λίγους μήνες, η δεξίωση ενός μοντέρνου ευρωπαϊκού είδους διασκέδασης βρέθηκε να ενεργοποιεί τα εντελώς αντίθετα αντανακλαστικά, εκείνα του αντιδυτικισμού.

2. ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΝΤΙΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΥ

Όπως ήδη έχουμε επισημάνει, η απαγωγή, ο βιασμός, η απόπειρα δολοφονίας του Αιθίοπα υπηρέτη και όλα γενικά τα έκτροπα που σημειώθηκαν στην Αθήνα την άνοιξη του 1863 αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα της πολύ ιδιότυπης συγκυρίας της Μεσοβασιλείας. Και δεν μπορούν να κατανοηθούν έξω από αυτήν. Όποιος, ωστόσο, θελήσει να αποκτήσει μια πληρέστερη εικόνα και να κατανοήσει τη συνδεσμολογία του πυροδοτικού μηχανισμού που εξερράγη, θα πρέπει να ξεφύγει από το ρεπορτάζ της εποχής και να εξετάσει τα γεγονότα σε μια ευρύτερη ιστορική προοπτική. Δεν χωρά αμφιβολία ότι η άναρχη κατάσταση ήταν εκείνη που δημιούργησε, σε συν-

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 372.

¹⁴⁵ Η *Παλιγγενεσία* ισχυριζόταν ότι εχθροί του έθνους «προκαλούσι σκηνάς και παρασκευάζουσι συγκρούσεις ίνα ενοχοποιήσωσι το έθνος και ενεργήσωσι κατοχήν ξενικού στρατού» («Η απαγωγή», 22 Απριλίου 1863). Την επομένη μέρα, το *Φως* εκτιμούσε πως «επαπειλούμεθα από κατοχήν!» («Η γενική παραλυσία», 23 Απριλίου 1863).

θήκες οξυμμένης πολιτικής κρίσης, το κατάλληλο περιβάλλον για να εκδηλωθούν τα αποτρόπαια γεγονότα. Δεν ήταν όμως η αιτία αλλά η αφορμή. Οι αντιλήψεις και οι νοοτροπίες ήταν ήδη κρυσταλλωμένες στην ελληνική κοινωνία. Με άλλα λόγια, η πολιτική ανωμαλία μπορεί να ερμηνεύσει τις ακρότητες, την ένταση και την οξύτητα των παθών, των συγκρούσεων και των αντιδράσεων· δεν επαρκεί όμως για να φωτίσει τον ιδεολογικό μηχανισμό που λειτουργούσε στο παρασκήνιο: όλο εκείνο το αντιευρωπαϊκό ιδεολογικό πλέγμα που είχε διαμορφωθεί μετά το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-56)· και το οποίο λειτουργούσε ανασχετικά στην εισαγωγή των δυτικών νεωτερισμών – ιδίως εάν είχαν την επίσημη στήριξη του, αντιπαθούς πλέον, θρόνου των Βίττελσμπαχ. Αρκεί ίσως να αναφερθούμε στην πρόσφατη ταπεινωτική κατοχή του Πειραιά από τα ευρωπαϊκά στρατεύματα· ή, να υπενθυμίσουμε ότι ως εχθρός του ελληνικού έθνους δεν αντιμετωπιζόταν πλέον μόνον ο Οθωμανός αλλά και ο Ευρωπαίος· ή, τέλος, να μνημονέψουμε τα Σκιαδικά του 1859 για να θυμηθούμε πόσο ευέξαπτες ήταν τότε οι συνειδήσεις γύρω από ένα κεφαλαιώδες ζήτημα της εποχής: τα επαπειλούμενα παραδοσιακά ήθη.¹⁴⁶

Σ' αυτήν την οξυμμένη ιδεολογικά ατμόσφαιρα, το τσίρκο του Σουλιέ δεν αποτελούσε απλά και μόνο μια αγαπημένη διασκέδαση των μισητών και σε αποδρομή Βαυαρών. Συνιστούσε, σχεδόν, μια γαλλο-τουρκική εχθρική συνέργεια: ήταν γαλλικό αλλά και οθωμανικό· είχε Γάλλο διευθυντή αλλά και την άδεια να εμφανίζεται επισήμως ως αυτοκρατορικός οθωμανικός θίασος· ο δε διευθυντής του φιγουράριζε ως «επίτιμος υποκόμος» του Σουλτάνου. Στις παραπάνω πληροφορίες προστέθηκαν από μια μερίδα του Τύπου και ευφάνταστες γαργαλιστικές λεπτομέρειες που ήθελαν τον θίασο να διαθέτει «δύω γυναίκας του χαρεμίου του Σουλτάνου»·¹⁴⁷ ενώ στην προκλητική Κλημεντίνη Σουλιέ, καθώς ήταν «φιλενάδα του Σουλτάνου», η πρώτη «ανθοδέσμη ήτις της ερρίφθη [στη Σύρο], ήτον από παντζάρια, επειδή έφερον το χρώμα του Σουλτανικού φεσίου, τα δε γιούχα την έκαμαν να τρυπώση εις το χαρέμι της, και να μην εξέλθη πλέον».¹⁴⁸

¹⁴⁶ Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία*, σ. 228.

¹⁴⁷ «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 13 Μαΐου 1861.

¹⁴⁸ «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 3 Ιουνίου 1861.

Αυτά το 1861. Δύο χρόνια αργότερα, οποιαδήποτε πατριωτική πρωτοβουλία εμφανιζόταν στον ελληνικό δημόσιο βίο αντιπαραβαλλόταν αυτομάτως με την εισαγόμενη αντεθνική μόδα του τσίρκου:

Εις το θέατρον του Σουλιέ, όπου διδάσκεται πάσα κακοήθεια, συρρέουν καθ' εκάστην μικροί και μεγάλοι και γεμίζουν την τσέπην ενός αγύρτου, δια δε εθνωφελή έργα προτιμούν να πνιγούν καλλίτερα παρά να δώσωσι πεντάραν. Αλλά πώς θα μας έλεγαν άλλως εξευγενισμένους; Πρέπει να λέγουν ότι είμεθα αιωνίως ρωμηοί; ...¹⁴⁹

Τη στιγμή, για παράδειγμα, που πατριώτες ομογενείς της Κραϊόβας και της Βραΐλας συγκέντρωναν χρήματα για την οικοδόμηση ελληνικών εκκλησιών, οι Αθηναίοι «ρωμηοί» άδειαζαν τα βαλάντιά τους «εις τους πόδας των κακοήθων γυναικαρίων του Σουλιέ».¹⁵⁰

Δεν είμαστε, βεβαίως, σε θέση να γνωρίζουμε την έκταση αυτών των αντιδράσεων· και καλό είναι να έχουμε κατά νου ότι πληροφορίες που τροφοδοτούσαν το δημόσιο διάλογο και προέρχονταν από μορφές σαν του Καρύδη θα πρέπει να ελέγχονται αυστηρά για την αξιοπιστία τους. Σε κάθε περίπτωση, όμως, τα «ζωντανά αγάλματα» δεν λειτούργησαν μόνον ως ο καταλύτης που καθιστούσε τα έκτροπα του 1863 ιστορικά αναπότρεπτα· λειτούργησαν, επίσης, ως νερό στο μύλο του αντιευρωπαϊσμού. Ο δε Τύπος, είτε με το μένος είτε με την παντελή αποσιώπηση, προσέδιδε σ' όλα αυτά μια αύρα αυτοεκπληρούμενης προφητείας.

Ένα σκοτεινό αλλά, όπως φαίνεται, κρίσιμο σημείο αφορούσε το ρόλο και τη θέση των γυναικών. Όχι μόνον επειδή ήταν τα θύματα της απαγωγής και του βιασμού, αλλά επειδή αυτές αφορούσε, πρωτίστως, η συμμόρφωση στα πάτρια ήθη. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Βαρίκα, η παραδοσιακή γυναικεία αρετή λειτούργουσε ως «άλλοθι αντίστασης στην εισβολή των ξένων ηθών»· ή, αντίθετα, «ο εξευρωπαϊσμός των γυναικών μπορούσε να εμφανίζεται ως η φθοροποιός πλευρά του πολιτισμού».¹⁵¹ Αν, μάλιστα, συσχετίσει κανείς το ζήτημα

¹⁴⁹ «Διάφορα», εφ. *Φως*, 11 Απριλίου 1863.

¹⁵⁰ «Εξωτερικά – Ηγεμονία», εφ. *Φως*, 7 Μαΐου 1863.

¹⁵¹ Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, σ. 49, 75.

με την εντελώς ταπεινωτική αποζημίωση που απαιτούσαν οι Γάλλοι, διαπιστώνει όντως ότι «η ενσωμάτωση των παραδοσιακών αξιών για τη θέση των γυναικών αποτελούσε ένα είδος αντίδοτου στα πλήγματα που δεχόταν η εθνική υπερηφάνεια από την ξενική εξάρτηση».¹⁵²

Η οξύτητα του ύφους λοιπόν ανήκε στο βαρομετρικό χαμηλό που επικρατούσε στην πολιτική ατμόσφαιρα του 1863· η ιδεολογική πόλωση, όμως, ήταν αποτέλεσμα μιας σταδιακής κρυστάλλωσης στην ελληνική κοινωνία που ακολούθησε τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Να, για παράδειγμα, πώς το *Φως* σχολίαζε τρία χρόνια νωρίτερα τις παραστάσεις της ιταλικής όπερας: «Αι σκιαί του Αισχύλου, του Σοφοκλέους και του Αριστοφάνους, έφυγον ωχριώσαι και δια παντός όταν είδον υπό τα ιερά αυτών τεμένη να λαρυγγίζου εις ξενικήν φωνήν πρόσωπα ξένα και δυσειδή».¹⁵³ Αλληλένδετο με τα παραπάνω ήταν ένα ακόμα ζήτημα: η δημιουργία ενός εγχώριου θεάτρου, με βασικό, αν όχι μοναδικό, στόχο «να ανεγερθή το εθνικόν φρόνημα».¹⁵⁴ Το ιπποδρόμιο του Σουλιέ βρισκόταν στον αντίποδα του εθνικού συμφέροντος. Σε διαφορετικό ύφος από τις πατριωτικές κραυγές του Καρύδη, η *Παλιγγενεσία* θεωρούσε ότι η αποχή από τις παραστάσεις του ξενόφερτου τσίρκου οδηγούσε αυτομάτως σε τόνωση της εθνικής οικονομίας:

Δεν ηξεύρομεν πώς σκέπτονται άλλοι, ημείς όμως νομίζομεν ότι η εξουσία δεν έπρεπε να επιτρέψη τοιαύτα θεάματα, διότι και ταραχάς προξενούσι και, το μέγιστον πάντων, αφαιρούσι με ευγενή πάντοτε τρόπον τα χρήματα του λαού εν καιρώ δεινοτάτης ανεχειας. Δεν ήτο άραγε καλλίτερον αι χιλιάδες δραχμαί, τας οποίας η εταιρία του Σουλιέ θα μεταφέρη εις ξένην χώραν, να έμενον ενταύθα και να εκκυκλοφόρου παρ' ημίν, να λείψωμεν δε και από πολλάς ζάλας;¹⁵⁵

Υπάρχει επίσης μια ενδιαφέρουσα (αλλά ανεξακρίβωτη) πληροφορία την οποία μετέφερε ο Βουγέε στον Δηλιγιάννη: οι ταραξίες

¹⁵² Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, σ. 49.

¹⁵³ «Το θέατρον», εφ. *Φως*, 5 Φεβ 1860, πρβλ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Α1, σ. 49-50.

¹⁵⁴ Στο ίδιο.

¹⁵⁵ «Διάφορα», εφ. *Παλιγγενεσία*, 8 Απριλίου 1863.

προκάλεσαν την πτώση του ιστού της τέντας «όπως κατασυντρίψωσι τους Γερμανούς μουσικούς του κ. Σουλιέ, αναγκάσωσι δε αυτόν να παραλάβη ορχήστραν εξ Ελλήνων».¹⁵⁶ Ενδεχομένως, δεν θα πρέπει να αποκλείσει κανείς ότι από μια παρόμοια, ανταγωνιστική πρόθεση απέναντι στον Σουλιέ, εξαπολύονταν και οι επιθέσεις του Καρύδη: από την επιθυμία του, δηλαδή, να αναλάβει ο ίδιος την εργολαβία του θεάτρου.¹⁵⁷ Οι τελευταίες παρατηρήσεις, ωστόσο, δεν βασίζονται σε αποδεικτικό υλικό· και δεν θα πρέπει να δημιουργήσουν την παραπλανητική διάσταση ότι οι επιθέσεις εναντίον του Γάλλου θιασάρχη ήταν υποκινούμενες πρωτίστως από όσους ήθελαν να προασπίσουν την εγχώρια δραματική και θεατρική παραγωγή. Όχι μόνον επειδή η τελευταία ήταν ακόμα σε εμβρυακή κατάσταση αλλά, κυρίως, επειδή το κεφαλαιώδες ζήτημα στο δημόσιο βήμα ήταν άλλο.

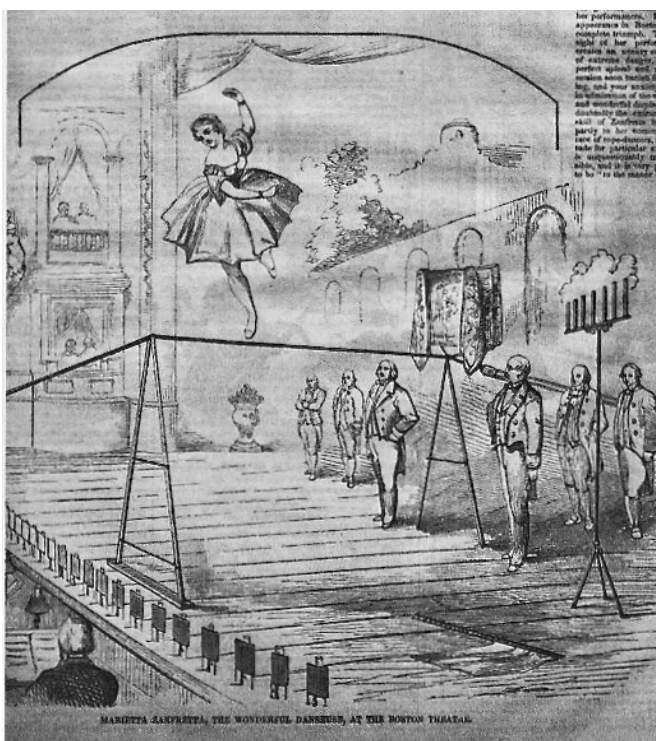
3. ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΚΟΙΝΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΑ ΗΘΗ

Όπως είπαμε, στις αρχές της δεκαετίας του 1860, οι ευρωπαϊκές μόδες είχαν εδραιώσει την παρουσία τους στην ολιγομελή ελίτ της πρωτεύουσας. Η έννοια της μόδας αποτελεί από μόνη της έναν αξιόπιστο δείκτη νεωτερικότητας: η γοητεία που ασκεί έγκειται ακριβώς στη ρήξη με την παράδοση και το παρελθόν, στη στροφή στο παρόν, στην αποδυνάμωση του στιβαρού και του ακλόνητου, στην επικράτηση

¹⁵⁶ «Qui ont amené, en tranchant *les états*, la chute d'un mat, lourd comme le mat de hune d'un vaisseau, pour écraser les musiciens allemands de M. Soulié, et le contraindre à prendre un orchestre grec» (βλ. Παράρτημα, *Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού*, σ. 114, 123).

¹⁵⁷ Σύμφωνα με τον Λάσκαρη, ο Καρύδης, «μανιώδης λάτρης του ελληνικού θεάτρου», εκδήλωσε άμεσα το ενδιαφέρον του στον Υπουργό Εσωτερικών Θ. Ζαΐμη για να αναλάβει την εργολαβία του θεάτρου τον χειμώνα του 1864-65. Για το θέμα, βλ. «Από την Ιστορίαν του Νεοελληνικού Θεάτρου. Τα εν Αθήναις από του 1862-1875», *Το Ελληνικόν Θέατρον*, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1933. Για την εργολαβία του Καρύδη τον χειμώνα του 1867-68, βλ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Α2, σ. 140, 616-629.

του ασταθούς και του εφήμερου.¹⁵⁸ Έτσι, στα 1862, ένας γόνος «καλής» οικογένειας, δυσανασχετούσε «ξαφνικά» μ' έναν καταξιωμένο Αθηναίο έμπορο, «φέρων το ασιατικόν ένδυμα ακόμη».¹⁵⁹ Το γεγονός ότι υπήρχαν κοινωνικές ομάδες που αντιδρούσαν στα δυτικά ήθη σημαίνει ότι τα τελευταία διαδίδονταν – άγνωστο όμως με ποιους ρυθμούς· γιατί, «έξω από τις μικρές νησίδες αστικής ευρωπαϊκής ζωής, τα παραδοσιακά ήθη και συστήματα αξιών εξακολουθούν να κυριαρχούν».¹⁶⁰ Τα ακριβή όρια αυτών των «νησίδων», καθώς και τα μεγέθη τους, στην Αθήνα των 50 χιλιάδων κατοίκων δεν μας είναι γνωστά.

Εικ. 9. "Η σχοινοβάτης Marietta Zanfretta σε λιθογραφία του 1858".
(ΠΗΓΗ: Rodger, Champagne Charlie)

¹⁵⁸ Georg Simmel, «Die Mode» στο: *Philosophische Kultur. Gesammelte Essays*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1919, σ. 36-37 (διαθέσιμο στο <https://www.ub.uni-paderborn.de>)

¹⁵⁹ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, σ. 121.

¹⁶⁰ Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, σ. 44.

Είπαμε ότι το ιπποδρόμιο Σουλιέ απευθυνόταν πρωτίστως στο ευρωπαϊκό και εξευρωπαϊσμένο κοινό της πρωτεύουσας. Αυτό δεν σημαίνει ότι το κοινό αυτό ήταν το μοναδικό που είδε τις παραστάσεις του τσίρκου. Κάθε άλλο. Σε αντίθεση με την περιοδεία του ιπποδρομίου Λαμπέργκερ μια δεκαετία νωρίτερα, στα 1863, οι (λιγοστές, είναι αλήθεια) σχετικές αναφορές στον Τύπο της εποχής παραπέμπουν σε μια κατάσταση ετερογένειας και μαζικότητας ως προς τη σύνθεση και τον όγκο των θεατών. Η τέντα του γαλλικού ιπποδρομίου στέγασε, πέρα από το βασιλικό ζεύγος ή την τραυματία Mme la Princesse Caradja, οικογενειάρχες της πόλης με τις φιλίες τους αλλά και «μέλη εκ των κατωτέρων τάξεων του στρατού της ξηράς».¹⁶¹ Πλήθη «αμφοτέρων των γενών και τάξεων» συνέρρευσαν επίσης στο (μάλλον μεγάλης χωρητικότητας) τσαντίρι του Σουλιέ ακόμα και όταν αυτό στήθηκε στον πληθυσμιακά μικρότερο Πειραιά.¹⁶² Ενίοτε, δημιουργείται, μάλιστα, η εντύπωση μιας παναθηναϊκής κινητοποίησης:

Θέλετε να ιδήτε τι ήμεθα οι ρωμηοί; Μεταβήτε να το ιδήτε εις το κακόν το οποίον γίνεται κατά πάσαν εσπέραν εις το ιπποδρόμιον του Σουλιέ. Άνδρες, γυναίκες, κόραι και παιδιά, μικροί τε και μεγάλοι, συσσωρεύονται και συνωθούνται εκεί, τις να εισέλθω πρώτος, και ως να εκολάζοντο αν δεν επήγαινον εν εσπέρας, χαλούν τον κόσμον δια να μη λήψουν ούτε άπαξ! Τοιαύτη ανεπτύχθη θεατρομανία εις Αθήνας, ώστε δια τας κακοθείας τας οποίας διδάσκει εις αυτούς ένας αγύρτης, πετούν και σκορπίζουσι τα χρήματα τυφλώς, και, ούτως ειπείν, πεισματωδώς».¹⁶³

Από μια άποψη, υπεύθυνο γι' αυτήν τη «θεατρομανία» ήταν το ίδιο το τσίρκο. Όπως είπαμε, ο Σουλιέ μείωσε τις τιμές των εισιτηρίων και πρόσφερε απογευματινές παραστάσεις δυο φορές τη βδομάδα «ίνα ευχαριστήση απάσας τας τάξεις της τε πρωτευούσης και των πέριξ αυτής χωρίων, και ίνα δυνηθούν αύται να συμμεθέξωσιν των ιπποδρομικών και γυμναστικών διασκεδάσεων τας οποίας

¹⁶¹ Α. Μωραϊτίδης, «Προς τον πρέσβυν», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 25 Απριλίου 1863.

¹⁶² «Διάφορα», εφ. *Ο Πειραιεύς*, 19 Μαΐου 1861.

¹⁶³ «Διάφορα», εφ. *Φως*, 23 Απριλίου 1863.

αύτη θέλει δώσει κατά το βραχύ διάστημα της ενταύθα διαμονής της». ¹⁶⁴ Επιπλέον, ας μην ξεχνάμε ότι το συγκεκριμένο είδος ψυχαγωγίας μπορούσε να παρακάμπτει το πρόβλημα της γλώσσας. Με λίγα λόγια, όπως το έθετε ο *Εθνοφύλαξ*, ανήκε σ' εκείνη την κατηγορία θεαμάτων «εις τα οποία συρρέουσιν αδιακρίτως πάσης τάξεως άνθρωποι». ¹⁶⁵ Εξαιτίας, άλλωστε, αυτής ακριβώς της ετερογενούς σύστασης του κοινού, το ίδιο δημοσίευμα υποστήριζε ότι «οι θόρυβοι και διαπληκτισμοί» θα ήταν αναπόφευκτοι.

Αν στα παραπάνω προσθέσει κανείς την ανώμαλη πολιτική κατάσταση, μπορεί να καταλάβει ότι, για τους υπερασπιστές της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων, το ηθικό στάτους του «γαλλο-οθωμανικού» ιπποδρομίου ήταν τουλάχιστον επιζήμιο· ενώ ο ρόλος του για τα δημόσια ήθη πιο επικίνδυνος ακόμα και από εκείνον του τούρκικου Καραγκιόζη. Έτσι, ήδη από την πρώτη περιοδεία του Σουλιέ, ο Καρύδης διαμαρτυρόταν επειδή πολλοί και «πάσης τάξεως άνθρωποι» εντροφούσαν στην «κακοήθειαν, ην ήλθον να διδάξουν τόσω ασυστόλως εις τον τόπον μας!...». ¹⁶⁶ Διαβεβαίωνε ότι «πολλάί οικογένειαι ηναγκάσθησαν ν' αποσυρθούν προχθές εν τω μέσω της παραστάσεως, φεύγουσαι με το ερύθημα εις τας παρειάς!»· και πρότεινε σε αυστηρό τόνο: «Εφιστώμεν την προσοχήν της Αστυνομίας εις τούτο, ήτις καθήκον μάλιστα έχει, χάριν της ηθικής, να τους παύση και αποπέμψη, δια να εκλείψη το σκάνδαλον». ¹⁶⁷ Δυο χρόνια αργότερα, εκτιμούσε ότι επικίνδυνα ευρωπαϊκά μικρόβια είχαν εισβάλλει στο σεπτό σώμα του ελληνικού κοινού. Κυκλοφορούσαν πια Αθηναίοι που «ήθελον να ζαχαρώνουν με τας κόρας αυτού του αγύρτου Σουλιέ!». ¹⁶⁸ Υπήρχαν πλέον θιασώτες της Όλγας και της Κλημεντίνης Σουλιέ που τις έραιναν με «ανθοδέσμας καθ' εκάστην», τις παρακολουθούσαν αδιαλείπτως «εντός του θεάτρου και καθ' οδόν» και τις διασκέδαζαν με τα «ολίγα

¹⁶⁴ «Ιπποδρόμιον Γαλλ. Κωνσταντινουπόλεως», εφ. *Αυγή*, 19 Απριλίου 1861.

¹⁶⁵ «Διάφορα», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 4 Απριλίου 1863.

¹⁶⁶ «Διάφορα. Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 13 Μαΐου 1861.

¹⁶⁷ «Διάφορα. Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 11 Μαΐου 1861.

¹⁶⁸ «Η απαγωγή της κόρης του Σουλιέ», εφ. *Φως*, 23 Απριλίου 1863.

Γαλλικά» που γνώριζαν.¹⁶⁹ Ήταν προφανές ότι, σε τελική ανάλυση, οι βασικές υπαίτιοι ήταν οι γυναίκες, για την ακρίβεια, «τα γυναικάρια».

4. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ «ΓΥΝΑΙΚΑΡΙΑ»

Όπως έχουμε επαναλάβει αρκετές φορές, δεν μπορεί κανείς να κατανοήσει την υπόθεση Σουλιέ αν δεν την εξετάσει στο φως του γενικευμένου ξεχαρβαλώματος που χαρακτήριζε τη Μεσοβασιλεία. Απ' την άλλη, όμως, δεν θα μπορέσει να δει κανείς κάποιες άλλες ιστορικές διαστάσεις της αν δεν τη συσχετίσει με ορισμένα σταθερότερα, δομικά υλικά της ελληνικής κοινωνίας τα οποία σμιλεύτηκαν σε μακρύτερη χρονική διάρκεια· με τη διαπίστωση, για παράδειγμα, ότι, κατά την οθωνική περίοδο, με εξαίρεση ίσως λιγοστές ετερόχθονες αστές, οι γυναίκες, ακολουθώντας τα κοινώς αποδεκτά, πατροπαράδοτα ήθη, ήταν «κυριολεκτικά αθέατες» στη δημόσια σφαίρα.¹⁷⁰ Ως εκτροπή από τα τελευταία νοούταν ακόμα και ο βιασμός. Αντιμετωπιζόταν μεν ως εγκληματική πράξη όχι όμως ενάντια σ' ένα πρόσωπο που υφίσταται σωματική και ψυχική βλάβη αλλά ως «επίθεση ενάντια στα 'κοινά ήθη'». ¹⁷¹ Σύμφωνα με τον οθωνικό Ποινικό Κώδικα του 1834, ο βιασμός ανήκε μεν στα σεξουαλικά εγκλήματα αλλά με την έννοια ότι συνιστούσε «βάρβαρη επίθεση στα ήθη της ελληνικής κοινωνίας και πράξη ανάρμοστη για ένα ευνομούμενο κράτος».¹⁷²

Όπως φαίνεται, όμως, ο βιασμός μιας θεατρίνας δεν ενέπιπτε ακριβώς σ' αυτήν την κατηγορία· κατατασσόταν σε μια «γκρίζα ζώνη», στην οποία πρέπει να σταθούμε λίγο. Καταρχάς, για την περίπτωση αναφοράς, αν οι Ελληνίδες ήταν αθέατες στην πλατεία του θε-

¹⁶⁹ Π. Μ., «Διάφορα Αθηναϊκά», εφ. *Φως*, 17 Μαΐου 1861.

¹⁷⁰ Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, σ. 46.

¹⁷¹ Δήμητρα Βασιλειάδου, «Το ανθρώπινο ράγισμα: Σεξουαλικά εγκλήματα στη μεσοπολεμική Ελλάδα», [2021], <https://www.rhumanities.gr/dimitra-vassiliadou/>. βλ. επίσης το τρέχον ερευνητικό πρόγραμμα για τη σεξουαλική βία στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα, <https://www.brintima.com/>

¹⁷² Βασιλειάδου, «Το ανθρώπινο ράγισμα».

άτρου ήταν επίσης άφαντες πάνω στη σκηνή. Για τα εγχώρια ήθη, τουλάχιστον ως το 1840, η «στρατολόγηση ντόπιων γυναικών σε θεατρικές παραστάσεις» ήταν απλά αδιανόητη.¹⁷³ Αλλά και στα επόμενα χρόνια η κατάσταση δεν άλλαξε δραματικά αφού ήταν μετρημένες στα δάκτυλα του ενός χεριού οι Ελληνίδες που αψήφησαν τον ηθικό κώδικα και εργάστηκαν στην, ούτως ή άλλως, αδιαμόρφωτη ακόμα εγχώρια επαγγελματική σκηνή.¹⁷⁴

Το κενό της γυναικείας παρουσίας πάνω στην ελληνική σκηνή κάλυψαν, όπως είναι γνωστό, οι τολμηρές πριμαντόνες των περιπλανώμενων ιταλικών λυρικών θιάσων με τις οποίες ένα τμήμα του αθηναϊκού κοινού είχε κάπως εξοικειωθεί.¹⁷⁵ Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες για να εξακριβώσουμε το βαθμό εξοικείωσης, και, πολύ περισσότερο, τις διαδρομές αυτής της εξοικείωσης, την τυχόν εξέλιξή της στον χρόνο ή τις τοπικές ποικιλίες της. Σίγουρα στις αρχές της δεκαετίας του 1860 είχε περάσει η εποχή που η Ρίτα Μπάσσο (η πρώτη γυναίκα που εμφανίστηκε πάνω στην αθηναϊκή σκηνή το 1840), είχε δημιουργήσει αλλεπάλληλα πολιτισμικά σοκ στα αρσενικά της πρωτεύουσας. Έτσι, όταν, τον Αύγουστο του 1862, η *Αυγή* ανακοίνωνε την επικείμενη άφιξη του ιταλικού συγκροτήματος, δεν αναφερόταν καν στα φωνητικά προσόντα της πρωταγωνίστριας: αρκούσε ότι ήταν «εξαισίου καλλονής και ωραιότητας εκτάκτου, οποίαν επεθύμει το κοινόν να ιδη επί της σκηνής».¹⁷⁶

Σε γενικές γραμμές, πάντως, όπως σχολιάζει ο Χατζηπανταζής, σε μια εποχή που, οι λιγοστές, έστω, γυναίκες δεν μπορούσαν ακόμα «να καθίσουν ανάμεσα στους άντρες» στην πλατεία του θεάτρου, η ελληνική κοινωνία εξέφραζε μια «εκρηκτική αμφιθυμία» απέναντι στις Ιταλίδες θεατρίνες: από τη μια τις λάτρευε και από την άλλη τις έβριζε: «περιτρίμματα των αγιών της Ιταλίας», «γύναια της Νεαπόλεως», «σκύβαλα των τριόδων του Μιλάνου», «ξεστηθιασμένα γύ-

¹⁷³ Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Α1, σ. 48.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 49.

¹⁷⁵ Για το θέμα, βλ. στο ίδιο, σ. 43-44.

¹⁷⁶ «Θεατρικά», εφ. *Αυγή*, 30 Αυγούστου 1862, πρβλ. στο ίδιο, σ. 44.

ναια» κ.λπ.¹⁷⁷ Η απόσταση από τα λόγια στις πράξεις, από τη λεκτική βία στη σωματική, όπως εκ των πραγμάτων αποδείχτηκε, δεν ήταν τόσο μεγάλη: καλύφθηκε πάραυτα μόλις δόθηκε η ευκαιρία, μόλις, δηλαδή, το επέτρεψε το μπάχαλο που επικράτησε στη δημόσια σφαίρα. Με τον ίδιο περίπου τρόπο που κατίσχυσαν η ασυδοσία και τα τυφλά κομματικά πάθη στις επίσης παραδοσιακές πολιτικές φατρίες. Ίσως θα ήταν σκόπιμο, τέλος, να υπενθυμίσουμε ότι, πριν περάσουν εννέα χρόνια από τον βιασμό της Anne Eigelsperger, αποκαλύφθηκε άλλος ένας, στην Ερμούπολη αυτή τη φορά: της πριμαντόνας Αδελίνης Τούτσι από δεκατρείς μεγαλοπαράγοντες της Σύρου. Και σ' αυτήν την περίπτωση είχαν προηγηθεί ύβρεις καθώς και ρίψεις με «ψόφια σκυλιά και ρεπάνια και κρεμμύδια και σκόρδα και ρέγκες».¹⁷⁸

Ακόμα και αν λάβει κανείς υπόψη του τα παραπάνω δεδομένα, είναι και πάλι αδύνατο να υπολογίσει τον κλονισμό του ελληνικού κοινού από την εμφάνιση του ημίγυμνου γυναικείου σώματος στο νούμερο της έφιππης χορεύτριας ή, πολύ περισσότερο, των ταμπλώ «ζωντανών αγαλμάτων». Ωστόσο, στο φως όσων έχουμε σχολιάσει παραπάνω, είμαστε, πιστεύω, σε θέση να καταλάβουμε κάπως καλύτερα την τοποθέτηση του δημοφιλούς πανεπιστημιακού βουλευτή Νικόλαου Σαρίπολου. Στην ομιλία του στην Εθνοσυνέλευση, δεν παρέλειψε να επιτεθεί εναντίον του Σουλιέ αποκαλώντας τον «αγύρτην, όστις δια των κακοήθων παραστάσεων του ήρχετο εν ανωμάλοις περιστάσεσι να λάβη τον οβολόν μας». Και «εξώρκισε» τους βουλευτές να μην ψηφίσουν τη σχετική αποζημίωση.¹⁷⁹

Λιγότερο ή περισσότερο συγκαλυμμένα, απόψεις σαν αυτήν του Σαρίπολου ανήκαν στις μάλλον συχνές περιπτώσεις που συνέδεαν το βιασμό με τον ανήθικο βίο του θύματος· που, δίπλα στο όνομα, ας πούμε, της πριμαντόνας Αδελίνης Τούτσι, έσπευδαν να συμπληρώσουν (κλείνοντας το μάτι στα κοινά ήθη): «γυναικός πανθομολογου-

¹⁷⁷ Στο ίδιο.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 43.

¹⁷⁹ «Πρακτικά της Εθνοσυνελεύσεως», εφ. *Εθνοφύλαξ*, 8 Ιουνίου 1863. Για τις αντιδραστικές απόψεις του Σαρίπολου γύρω από τη γυναικεία εκπαίδευση και το σχετικό υπόμνημα για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που κατέθεσε στο Υπουργείο Παιδείας το 1865, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, σ. 80.

μένως ασέμνου». ¹⁸⁰ Όπως έχει διαπιστώσει η Δήμητρα Βασιλειάδου, «μολονότι, θεωρητικά, θα μπορούσε να υπάρχει βιασμός ακόμα και 'κατά γυναικός ατίμου και πορνευομένης', στην πράξη, γυναίκες που θεωρούνταν ανυπόληπτες σπάνια πετύχαιναν την καταδίκη του βιαστή τους». ¹⁸¹ Επιπλέον, από τη στιγμή που ο βιασμός αντιμετωπιζόταν ως έγκλημα κατά της δημόσιας ηθικής, εάν το θύμα ήταν ανυπόληπτο είχε ήδη προσβάλει την ηθική. Ακόμα και ως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα πράγματα κρίνονταν με διαφορετικούς όρους εάν η παθούσα δεν ήταν «αμέμπτων ηθών αλλά κόρη χειραφετημένη της πατρικής εξουσίας και ζώσα βίον αυτογνώμονα». ¹⁸² Αναμφίβολα, μια ξένη εργαζόμενη θεατρίνα του ιπποδρομίου στα μέσα του 19ου αιώνα ανήκε στην τελευταία κατηγορία. «Με έκπληξίν μας», ξεκινούσε ένα δηκτικό σχόλιο του Καρύδη,

επληροφορήθημεν ότι η Κυβέρνησις απεζημίωσε την πόρνην του Σουλιέ δια την δήθεν προσεβληθείσαν τιμήν της κατ' απαίτησιν του πρέσβεως της Γαλλίας κ. Βουρέ δια 4.500 δραχμών. Εάν η Κυβέρνησις εξέταζε καλλίτερα, ήθελε μάθη ότι την τιμήν της γυναικός εκείνης είχαν αγοράσει προ μίας εσπέρας άλλοι στρατιώται αντί δύο ταλήρων... ¹⁸³

¹⁸⁰ Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Α1, σ. 47.

¹⁸¹ Βασιλειάδου, «Το ανθρώπινο ράγισμα».

¹⁸² Στο ίδιο.

¹⁸³ «Διάφορα», εφ. *Φως*, 18 Μαΐου 1863.

ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

Πριν κλείσουμε αυτό το μελέτημα, οφείλουμε να σχολιάσουμε, έστω και ακροθιγώς, μια ακόμα ιστορική διάσταση του ζητήματος η οποία συνδέεται με την ίδια τη θεατρική τέχνη. Αναγκαστικά, λοιπόν, ξεκινάμε και πάλι από την ιστορική συνθήκη. Στις αρχές της δεκαετίας του 1860 το ελληνικό επαγγελματικό θέατρο ήταν σχεδόν ανύπαρκτο. Η απραξία που βασίλευε στη θεατρική ζωή της Αθήνας, με το θέατρό της κλειστό για δύο χρόνια και τους Έλληνες ηθοποιούς περίπου εξαφανισμένους, έκρυβε, βέβαια, σημαντικές ζυμώσεις· αυτές, όμως, συντελούνταν στο παρασκήνιο· και τα αποτελέσματά τους δεν θα γίνονταν αντιληπτά παρά στα τέλη της δεκαετίας.¹⁸⁴ Με δεδομένη, κιόλας, την πολιτική ανωμαλία, δεν διαφαινόταν τότε τέτοιου είδους προοπτική. Το 1861 δεν μνημονεύεται ούτε μια ελληνική παράσταση στην Αθήνα ενώ το 1863, οι παραστάσεις ξεκίνησαν μετά την άφιξη του Γεωργίου Α΄. Ακόμα και για το μοναδικό θέατρο της πόλης επικρατούσε σύγχυση και «προτάθηκε επίσημα στο κράτος το κλείσιμο και η τακτική εγκατάλειψή του».¹⁸⁵

Μέχρις ενός σημείου, η περιπέτεια του ιπποδρομίου Σουλιέ ήταν συνυφασμένη με την άγουρη κατάσταση όχι μόνον της θεατρικής ζωής της πρωτεύουσας αλλά και της αστικής, δημόσιας σφαίρας της. Όπως γνωρίζουμε σήμερα, μόνον έπειτα από τη δεκαετία του 1870 η Αθήνα θα άρχιζε να θυμίζει κάπως ευρωπαϊκή πόλη – αν και «χωρίς θέατρο, όπερα ή πινακοθήκη».¹⁸⁶ ή, όπως, σ' ένα ευρύτερο

¹⁸⁴ Βλ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Α1, σ. 120-127 και τμ. Α2, 503-533. «Αι μεν ελληνικάι παραστάσεις εσπάνισαν, αι δε ιταλικάι εξακολουθούσι χωλαίνουσαι», όπως το έθετε η *Πανδώρα*, τον Δεκέμβρη του 1862.

¹⁸⁵ Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Α1, σ. 121.

¹⁸⁶ Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, Αθήνα 1998, σ. 79.

πλαίσιο, το έθετε ο Δερτιλής, «η Ελλάδα του 1881, σε σύγκριση με αυτήν του 1863, ήταν μια χώρα πολύ διαφορετική».¹⁸⁷ Μεταξύ άλλων, στο τέλος της οθωνικής περιόδου, η Ελλάδα δεν είχε αποφασίσει ακόμα αν η θεατρική ψυχαγωγία ήταν μια κοινωνική αναγκαιότητα ή ένα περιττό έξοδο. Η ίδια Εθνοσυνέλευση που αποφάσισε να πληρωθεί η αποζημίωση των 60 χιλ. δραχμών που απαιτούσε ο Σουλιέ, λίγους μήνες πριν συζητούσε με ένταση εάν θα έπρεπε να χορηγηθεί η καθιερωμένη πίστωση των 25 χιλ. δραχμών για τη συντήρηση ιταλικού συγκροτήματος όπερας. Κι αυτό γιατί μια σημαντική μερίδα του κοινού θεωρούσε πως το θέατρο αφορούσε σε μια δαπάνη, η οποία υπερβαίνει αισθητά τις βασικές ανάγκες· ότι τα σχετικά κονδύλια έπρεπε να αξιοποιηθούν για άλλα έργα τα οποία ήταν πραγματικά αναγκαία για την χώρα.

Οι απόψεις αυτές δεν ήταν καινούργιες. Στην προ-επαναστατική περίοδο, η αντίληψη που ήθελε τη θεατρική τέχνη «πολυτέλεια όχι απλώς άχρηστη αλλά και επικίνδυνη» είχε ιδιαίτερη απήχηση· όχι μόνον ανάμεσα στους εκκλησιαστικούς και συντηρητικούς κύκλους, τους υπέρμαχους των πατροπαράδοτων ηθών της Ορθοδοξίας αλλά ακόμα και ανάμεσα σε σημαίνοντες εκπροσώπους του Διαφωτισμού.¹⁸⁸ Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι η ίδια η εισαγωγή του νεωτερικού θεσμού του θεάτρου σε κάποιες εξευρωπαϊσμένες νησίδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έγινε εφικτή διαλαλώντας συνεχώς και επιμόνως τον παιδαγωγικό και, κυρίως, τον πατριωτικό χαρακτήρα του – για την ακρίβεια, υπογραμμίζοντας τα οφέλη της τραγικής ποίησης μάλλον παρά της σκηνικής τέχνης. Ο ίδιος ο Κοραής θεωρούσε το 1812 ότι «η αληθής παιδεία τελειοποιείται από της φιλοσοφίας και της φιλολογίας την ένωσιν, εκ της οποίας γεννάται μεταξύ πολλών άλλων καλών και η σκηνική ποίησης».¹⁸⁹ Δώδεκα χρόνια αργότερα, κατηγορούσε τη «θεατρομανία» και εκτιμούσε ότι υπήρχαν πιο

¹⁸⁷ Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, σ. 401.

¹⁸⁸ Δημήτρης Σπάθης, «Η αμφισβήτηση της αναγκαιότητας του θεάτρου στο πλαίσιο του νεοελληνικού διαφωτισμού», στο: *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 193.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 196.

επείγουσες ανάγκες από «τα σκηνικά θεάματα».¹⁹⁰ Η συντηρητική στροφή του κλασικιστή Κοραή συνδεόταν ακριβώς με την ακμή των λαϊκών θεαμάτων που μας ενδιαφέρουν εδώ. Όπως εύστοχα σχολιάζει ο Σπάθης, αφορούσε στην κατάργηση του μονοπωλίου των επίσημων γαλλικών σκηνών και την «άνθιση των ελεύθερων θεατρικών επιχειρήσεων».¹⁹¹ Για την ηγετική μορφή του Ελληνικού Διαφωτισμού, μάλιστα, η εμφάνιση γυναικών επί σκηνής είχε καταστήσει τα θεάματα αυτά ακόμα πιο επικίνδυνα: πολλά εξ αυτών «ολίγον» διέφεραν πλέον «από τα πορνοστάσια».¹⁹²

Στο φως των παραπάνω, κατά τη διάρκεια της «μεγάλης διένεξης γύρω από το θέατρο»¹⁹³ –που ξεκίνησε σχεδόν παράλληλα με την ίδρυση του ελληνικού κράτους και ολοκληρώθηκε στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1870– οι υπερασπιστές της θεατρικής τέχνης υπογράμμιζαν τη σπουδαιότητά της ως προς την καλλιέργεια τριών σημαντικών αξιών: των χρηστών ηθών, της ελληνικής γλώσσας και του πατριωτικού φρονήματος. Εύλογα, λοιπόν, οι υπερασπιστές του θεάτρου έβλεπαν στο τσίρκο ένα θανάσιμο εχθρό που δυσφήμιζε συλλήβδην την θεατρική τέχνη τη στιγμή που οι ίδιοι έδιναν σκληρό αγώνα για τη διάδοσή της. Τα θεάματα του τσίρκου ανήκαν στην παράδοση του ρωμαϊκού υπόδρομου· ανήκαν στον πάτο της καλλιτεχνικής ιεραρχίας που η υψηλή τέχνη και διανοήση είχαν περιφρονήσει ως «άρτο και θεάματα» (*panem et circenses*) για τις μάζες. Απ' την άλλη, όμως, επρόκειτο για θεάματα που, από νωρίς έβρισκαν μια ιδιαίτερη και ανεξήγητη απήχηση στο κοινό:

Η συνοδία των σκηνοβατών εξακολουθεί να εξαντλή και το ελάχιστον λεπτόν των συμπολιτών μας, οίτινες, αγνοούμεν, τι καλόν ευρίσκουσιν εις τας παραστάσεις των και τρέχουσιν εις ταύτας με την μεγαλητέραν προθυμίαν, ενώ απολείπονται από τας Ελληνικάς εν τω θεάτρω παραστάσεις αίτινες εξυψούσι το φρόνημα και μορφόνουσι τα ήθη· αι παρατηρήσεις μας, καθ' όσον αφορά την περίστασιν ταύτην, θέλουν είσθαι

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 194-196.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 198.

¹⁹² Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου* μέχρι του Δουνάβεως, τμ. Α1, σ. 22.

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 23 κ. εξ.

εις το μέλλον πικρότεροι, επειδή είναι αίσχος δια τον Έλληνα
ν' αφήνη ν' απατάται και να εκκενώνη το βαλάντιόν του χάριν
τοιούτων κοσμοπλανητών.¹⁹⁴

Όπως η όπερα, τα θεάματα του τσίρκου και του βαριετέ παρεί-
χαν διασκέδαση χωρίς ωφέλεια, ψυχαγωγία χωρίς διδαχή· για την
ακρίβεια, ανήκαν σε μια υποδεέστερη κατηγορία από το μουσικό θέ-
ατρο: δεν διέθεταν καν λόγο. Το να συμμετέχει κανείς σ' ένα θέαμα
και, πολύ περισσότερο, το να αποσπάται κανείς από αυτό σήμαινε
για κάποιους το να απομακρύνεται από την ουσία των πραγμάτων,
να χάνει «τα ίχνη αυτού που είναι αθέατο», να ενδίδει αυτομάτως
στη ρηχότητα.¹⁹⁵ Πρόκειται για εκείνα τα παμπάλαια επιχειρήματα
του Τερτυλλιανού, των Πατέρων της Εκκλησίας και της ευρύτερης
νεοπλατωνικής παράδοσης που κατόρθωσαν να εγκαταστήσουν για
αιώνες ολόκληρους μια εξίσωση ανάμεσα στο θέαμα και την επιφα-
νειακότητα.¹⁹⁶

Έτσι, στερούμενα καλλιτεχνικών χαρακτηριστικών, στερούμε-
να κειμένου, τα θεάματα του ιπποδρομίου με κανέναν τρόπο δεν
μπορούσαν να μετέχουν στο αξιακό σύστημα του έθνους. «Η γλώσ-
σα χαρακτηρίζει το έθνος, η γλώσσα το διακρίνει από των άλλων,
η γλώσσα συνάπτει προγόνους και απογόνους» έγραφε ο Νεόφυ-
τος Δούκας το 1815, έναν περίπου αιώνα πριν την κορύφωση του
Γλωσσικού Ζητήματος, του κατεξοχήν ζητήματος που απασχόλησε
την ελληνική διανόηση. Ο κόσμος του Ιπποδρομίου, τα ακροβατικά
νούμερα, οι παντομίμες, οι αυτοσχέδιες κωμωδίες, οι ημίγυμνες χο-
ρεύτριες (έφιππες και μη), τοποθετήθηκαν εκ των προτέρων σ' ένα
παράλληλο σύμπαν καλλιτεχνικής (και όχι μόνον) ανυποληψίας. Στον
πυρήνα αυτού του αποκλεισμού βρισκόταν, βέβαια, η ανωτερότητα
του πνεύματος και του λόγου απέναντι στο υλικό σώμα· αλλά και μια
ορισμένη ιεραρχική αντίληψη για τη θεατρική τέχνη που την αντι-
μετώπιζε ως παρακλάδι της λογοτεχνίας, που ενδιαφερόταν «για το

¹⁹⁴ «Μικρά Διάφορα», εφ. *Η Ταχύπτερος φήμη*, 12 Ιουνίου 1843.

¹⁹⁵ Patrick Brantlinger, *Άρτος και θεάματα. Θεωρίες για την μαζική κουλτούρα ως κοινωνική παρακμή*, μτφ. Ζήσης Σαρίκας, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 244.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 245.

δράμα όχι για το θέατρο», όπως θα το έθετε μισό περίπου αιώνα αργότερα ο εθνοκεντρικός ιδεαλισμός της χώρας δια στόματος Κωστή Παλαμά. Η αντίληψη αυτή παρέμεινε ισχυρή στην Ελλάδα και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ίσως δεν είναι τυχαίο, ότι, σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή πρωτοπορία, παρατηρείται μια ηχηρή απουσία καλλιτεχνικών πειραματισμών με τα θεάματα του τσίρκου από τους Έλληνες σκηνοθέτες. Ενώ εξαιρετικά υποτονική εμφανίζεται, την ίδια περίοδο, και η δραματουργική αξιοποίηση του υποδρομίου.¹⁹⁷

Οι επιπτώσεις αυτού του αποκλεισμού τόσο στο ίδιο το θέατρό μας όσο και στη συλλογική μας αυτογνωσία ούτε έχουν υπολογιστεί ούτε έχουν μελετηθεί. Για την ιστοριογραφία του θεάτρου μας, πάντως, οι συνέπειες είναι μάλλον οφθαλμοφανείς. Ακολουθώντας το Δημοτικισμό της «γενιάς του 1930», ο Γιάννης Σιδέρης δεν έγραψε ούτε μια αράδα για το τσίρκο στην Ελλάδα. Η αλήθεια είναι ότι και στη διεθνή βιβλιογραφία «η ιστορία του τσίρκου βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα».¹⁹⁸ Για την ψυχαγωγία που πρόσφερε όμως στην ελληνική κοινωνία κατά τον 19ο και 20ό αιώνα δεν υπάρχει ούτε και η πιο στοιχειώδης μελέτη.

¹⁹⁷ Μεταφράζεται, πάντως, η παγκόσμια επιτυχία του Λεονίντ Αντρέγιεφ, *Κείνος που δέχεται τα ραπίσματα* [*Тот, кто получает пощечины*, 1915], μετ. Κοραλλία Μακρή, Τύποις Κ. Σ. Παπαδογιάννη, Αθήνα 1926.

¹⁹⁸ Denis, «Laura de Bach et Louis Soullier».

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams Katherine H. και Michael L. Keene, *Women of the American Circus, 1880-1940*, McFarland & Co, Inc., Publishers, Jefferson και London 2012.
- Adriaenssens Vito και Steven Jacobs, «The Sculptor's Dream: Tableaux Vivants and Living Statues in the Films of Méliès and Saturn», *Early Popular Visual Culture*, τμ. 13, τχ. 1 (2015), σ. 41-65.
- Arrighi Gillian, «Circus, Colonialism, and Empire. The Circus in Australasia and Asia», στο: Gillian Arrighi και Jim Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, Cambridge University Press, Cambridge και New York 2021, σ. 48-62.
- Arrighi Gillian και Jim Davis, «The Circus: Reflecting and Mediating the World», στο: Gillian Arrighi και Jim Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, Cambridge University Press, Cambridge και New York 2021, σ. 1-15.
- _____, (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2021.
- Assael Brenda, *Circus and Victorian Society*, University of Virginia Press, Charlottesville και London 2005.
- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011.
- Βασιλειάδου Δήμητρα, «Το ανθρώπινο ράγισμα: Σεξουαλικά εγκλήματα στη μεσοπολεμική Ελλάδα», [<https://www.rhumanities.gr/dimitra-vassiliadou/> (2021)].
- Βελλιανίτης Θεόδωρος, «Τα Ιουνιακά», *Παναθήναια*, τχ. 321-322 (1914), σ. 149-153.
- Barrow Rosemary, «Toga Plays and Tableaux Vivants: Theatre and Painting on London's Late-Victorian and Edwardian Popular Stage», *Theatre Journal*, τμ. 62, τχ. 2 (2010) σ. 209-226.

Baston Kim, «Circus at the Edge of Europe: Acrobatic Entertainments in the Ottoman Empire», *Early Popular Visual Culture*, τμ. 16, τχ. 1 (2018) σ. 57-82.

_____, «The Equestrian Circus», στο: Gillian Arrighi και Jim Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, Cambridge University Press, Cambridge και New York 2021 σ. 107-126.

Bogdan Robert, *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*, University of Chicago Press, Chicago και London 1988.

Boncuk Mavi, «Soulier Circus in Constantinople» [<http://maviboncuk.blogspot.com/2015/10/soulier-circus-in-constantinople.html>] (14 Oct. 2015)].

Bradotti Rosi, «Σημάδια θαύματος και ίχνη αμφιβολίας: Περί τερατολογίας και σωματοποιημένων διαφορών», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2004, σ. 161-177.

Brantlinger Patrick, *Άρτος και θεάματα. Θεωρίες για την μαζική κουλτούρα ως κοινωνική παρακμή*, μτφ. Ζήσης Σαρίκας, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1999.

Γεωργακάκη Κωνσταντζα, *Η θεατρική πολιτική κατά την οθωνική περίοδο*, διδ. διατριβή ΕΚΠΑ 1997.

Γλυτζουρή Αντώνης, *Η σκηνοθετική τέχνη στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011.

Correspondance entre le ministre de France en Grèce et le ministre des Affaires Étrangères, relative à l'affaire Soulié, Bureau de l'Assemblée nationale / Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού της Γαλλίας και του επί των Εξωτερικών υπουργού Αλληλογραφία επί της υποθέσεως Σουλιέ, Εκ του γραφείου της Εθνικής Συνελεύσεως [Αθήνα 1863].

Δερτιλής Γιώργος Β., «Η πολιτισμένη Ευρώπη, η περιφερειακή Ευρώπη και ο κόσμος των αγρίων: Η νεωτερική καταγωγή της ευρωπαϊκής ταυτότητας», στο: Ελένη Αρβελέρ και Maurice Aymard (επιμ.), *Οι Ευρωπαίοι*, Σαββάλας, Αθήνα 2003, τμ. Β', σ. 344-352.

_____, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009.

Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982.

DeMello Margo, *Body Studies; An Introduction*, Routledge, New York 2014.

De Vaux Baron, *Écuyers et écuyères ; Histoire des cirques d'Europe (1680-1891)*, J. Rothschild, Paris 1893.

Denis Dominique, «Laura de Bach et Louis Soullier», *Circus Parade / Tout sur le Cirque* [<https://www.circus-parade.com/2020/03/22/laura-de-bach-et-louis-soullier/> (22/3/2020)].

_____, «Louis Soullier», *Circus Parade / Tout sur le Cirque* [<https://www.circus-parade.com/2020/04/19/louis-soullier/> (19/4/2020)].

Greenwood Isaac J., *The Circus: Its Origins and Growth Prior to 1835*, Hobby House Press, New York 1898.

Holmes Kate, «Aerial Performance; Aerial Aesthetics», στο: Gillian Arrighi και Jim Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, Cambridge University Press, Cambridge και New York 2021, σ. 155-167.

Jacob Pascal, *La grande parade du cirque*, Gallimard, Paris 1991 (archive.org).

Κωνσταντινάκου Παναγιώτα, «Σελίδες της εθνικής μας ζωής: Πλαστικές εικόνες της κοσμικής ερασιτεχνίας τη δεκαετία του 1910», στο: Αλεξία Αλτουβά και Καίτη Διαμαντάκου (επιμ.), *Θέατρο και Δημοκρατία. Πρακτικά Ε΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Αφιερωμένο στον Βάλτερ Πούχνερ*, Αθήνα 2018, σ. 791-810.

Λάσκαρης Νικόλαος, «Από την Ιστορίαν του Νεοελληνικού Θεάτρου. Τα εν Αθήναις από του 1862-1875», *Το Ελληνικόν Θέατρον*, Αύγ.-Σεπτ. 1933.

_____, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τμ. Β΄, Εκδοτικός Οίκος Μ. Βασιλείου & Σία, Αθήνα 1939.

Μακρυνιώτη Δήμητρα (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Μαριάννα Κονδύλη, Κική Καψάμπελη και Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Νήσος, Αθήνα 2004.

- McMullan Richard Dale και Kneeland McNulty, *Circus in Art*, Boston Public Library, Boston 1985.
- McPherson Douglas, *Circus mania*, Peter Owen, London 2010 (archive.org).
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Το φύλο στην ανθρωπολογία (και την ιστοριογραφία): ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις», *Μνήμων*, τμ. 19 (1997), σ. 201-210.
- Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, Αθήνα 1998.
- _____, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος, 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017.
- Πουρκός Μάριος (επιμ.), *Το σώμα ως τόπος βιωμάτων, ταυτοτήτων και κοινωνικών νοημάτων*, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα, 2017.
- Rodger Gillian M., *Champagne Charlie, and Pretty Jemima; Variety Theater in the Nineteenth Century*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago και Springfield 2010.
- Σπάθης Δημήτρης, «Η αμφισβήτηση της αναγκαιότητας του θεάτρου στο πλαίσιο του νεοελληνικού διαφωτισμού», στο: *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 191-201.
- Simmel Georg, «Die Mode» στο: *Philosophische Kultur. Gesammelte Essays*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1919, σ. 25-57 (διαθέσιμο στο <https://www.ub.uni-paderborn.de/>).
- Spraight George, *A History of the Circus*, The Tantivy Press, London 1980.
- Stoddart Helen, *Rings of Desire: Circus History and Representation*, Manchester University Press, Manchester 2001.
- Synnott Anthony, «Σώμα: Τύμβος, Ναός, Μηχανή και Εαυτός», στο: Μάριος Πουρκός, (επιμ.), *Το σώμα ως τόπος βιωμάτων, ταυτοτήτων και κοινωνικών νοημάτων*, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2017, σ. 89-127.
- _____, «Σώματα και αισθήσεις: Κοινωνιολογία του σώματος», στο: Μάριος Πουρκός, (επιμ.), *Το σώμα ως τόπος βιωμάτων, ταυτοτήτων και κοινωνικών νοημάτων*, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2017, σ. 129-171.

Wiegand Daniel, «Tableaux Vivants, Early Cinema, and Beauty-as-Attraction», *Acta Univ. Sapientiae, Film and Media Studies*, τμ. 15 (2018), σ. 9-32.

Wittmann Matthew, «The Origins and Growth of the Modern Circus», στο: Gillian Arrighi και Jim Davis (επιμ.), *The Cambridge Companion to Circus*, Cambridge University Press, Cambridge και New York 2021, σ. 10-34.

Χατζηπανταζής Θόδωρος, *Η εισβολή του Καραγκιόζη στην Αθήνα του 1890*, Στιγμή, Αθήνα 1984.

_____, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Α1 και Α2, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002.

_____, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τμ. Β', Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

CORRESPONDANCE

ENTRE LE

MINISTRE DE FRANCE EN GRÈCE

ET LE

MINISTRE DES AFFAIRES ETRANGERES,

RELATIVE A L'AFFAIRE

SOULIÉ.

(Bureau de l'Assemblée Nationale).

Η ΜΕΤΑΞΥ

ΤΟΥ ΕΝ

ΕΛΛΑΔΙ ΠΡΕΣΒΕΥΤΟΥ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ

ΚΑΙ ΤΟΥ

ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΥΠΟΥΡΓΟΥ

ΑΔΑΗΑΟΥΡΑΦΙΑ

ΕΠΙ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΕΩΣ

Σ Ο Υ Δ Ι Ε.

(Εκ τοῦ Γραφείου τῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως)

Correspondance entre le ministre de France en Grèce et le ministre des Affaires Étrangères, relative à l'affaire Soulié, Bureau de l'Assemblée nationale / Η μεταξύ του εν Ελλάδι πρεσβευτού της Γαλλίας και του επί των Εξωτερικών υπουργού Αλληλογραφία επί της υποθέσεως Σουλιέ, Εκ του γραφείου της Εθνικής Συνελεύσεως

N° 1.

M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES.

Athènes, le 16 avril 1863.

Monsieur le Ministre,

M. Soulié, directeur de la troupe équestre, vient de me rendre compte des actes sauvages, tentatives de meurtre et d'incendie dont il a été victime et que je connaissais déjà par la voix publique indignée. Je suppose que des mesures sont prises contre les coupables, mais je réserve cette question.

L'objet de la présente lettre est d'établir que M. Soulié n'est venu en Grèce que sur une autorisation écrite de l'autorité municipale, pièce qui est déposée dans ma Légation; que, par conséquent, le Gouvernement est responsable de la protection promise et des pertes que fait éprouver à M. Soulié l'audace de quelques malfaiteurs contre lesquels le Gouvernement aurait l'appui de l'opinion publique, de la troupe et de la Garde nationale.

Les pertes, par chaque jour de représentation empêchée, se montent à *six-cents drachmes*; je les réclame à partir d'aujourd'hui, 16 avril, pour ce jour et pour tous les jours suivants pendant les trois mois, durée de la concession accordée.

M. Soulié laisse dans mes mains la minute non signée de l'avis au public qui lui est remise par M. Macris, Directeur de la police, avec ordre de substituer cet avis à l'affiche du spectacle de ce jour, pour prévenir que les représentations seront suspendues jusqu'à nouvel ordre.

J'ai l'honneur de vous faire observer que l'indemnité totale à laquelle aurait droit M. Soulié, si son spectacle reste interrompu, serait de *cinquante-quatre mille drachmes*. J'en prends acte, à dater de ce jour.

Recevez, etc.

(Signé) P. BOURÉE.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Βουρέ τω κ. Θεοδώρω Π. Δηλιγιάννη, Υπουργώ επί των Εξωτερικών.

Εν Αθήναις, την 16 Απριλίου 1863.

Κύριε Υπουργέ,

Ο κ. Σουλιέ, διευθυντής της υποδρομικής εταιρίας, μοι διηγήθη προ μικρού τας αγρίας πράξεις, ήτοι τας αποπείρας δολοφονίας και τας πυρπολήσεις, ων υπήρξε θύμα, και ας εγίνωσκον ήδη υπό της εκφρασθείσης αγανακτήσεως του κοινού. Υποθέτω ότι ελήφθησαν μέτρα κατά των ενόχων, αλλ' επιφυλάσσομαι ως προς το ζήτημα τούτο.

Αντικείμενον της παρούσης επιστολής μου είναι να βεβαιώσω, ότι ο κ. Σουλιέ δεν ήλθεν εις Ελλάδα, ειμή τη εγγράφω αδεία της Δημοτικής Αρχής, παρακατατεθειμένη εν τη Πρεσβεία μου· ότι, κατά συνέπειαν, η Κυβέρνησις είναι υπεύθυνος περί της υποσχεθείσης προστασίας και περί των ζημιών, ας προξενεί εις τον κ. Σουλιέ το θράσος τινών κακούργων, προς καταδίωξιν των οποίων η Κυβέρνησις ήθελεν έχει την συνδρομήν της κοινής γνώμης, του στρατού και της εθνοφυλακής.

Αι ζημίαι, δια πάσαν ημέραν παραστάσεως κωλυθείσης, αναβαίνουσιν εις εξακοσίας δραχμάς, τας οποίας απαιτώ από την σήμερον, 16 Απριλίου, συμπεριλαμβανομένης, και δια πάσας τας επομένας

ημέρας μέχρι συμπληρώσεως της χορηγηθείσης τριμήνου αδείας παραστάσεων. Ο κ. Σουλιέ επαφήκεν εις χείρας μου το ανυπόγραφον σχέδιον της προς το κοινόν ειδοποιήσεως, όπερ τω ενεχειρίσθη υπό του κ. Μακρή, Διευθυντού της Αστυνομίας, μετά της διαταγής να αντικαταστήση το θεατρικόν πρόγραμμα της σήμερον δια της ειδοποιήσεως ταύτης, καθ' ην αι παραστάσεις αναβάλλονται μέχρι νεωτέρας διαταγής.

Έχω την τιμήν να σας παρατηρήσω, ότι η ολική αποζημίωσις, εις ην ήθελε δικαιούσθαι ο κ. Σουλιέ, αν αι θεατρικαί του παραστάσεις έμενον διακεκομμέναι, ήθελεν είσθαι πενήτηκοντα τέσσαρες χιλιάδες δραχμών. Σημειώ τούτο από της σήμερον.

Δέχθηκε, κλπ.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

N° 2.

**M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES AFFAIRES
ÉTRANGÈRES, À M. BOURÉE.**

Athènes, le 5/17 avril 1863.

J'ai reçu l'office que vous m'avez fait l'honneur de m'adresser, en date du 4/16 avril, relatif aux réclamations de M. Soulié, directeur d'une troupe équestre.

Sans entrer, pour le moment, en discussion quant au fond de la question en ce qui concerne l'indemnité réclamée par M. Soulié, je m'empresse de vous faire connaître que les représentations de celui-ci n'ont été suspendues que momentanément pour cause d'ordre public, et que du moment où les motifs qui avaient dicté cette mesure ont cessé d'exister, la Police n'a pas tardé de lui accorder l'autorisation de les continuer.

(Agréez, etc.)

(Signé) THÉODORE P. DÉLYANNI.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Θεόδωρος Π. Δηλιγιάννης, Υπουργός επί των Εξωτερικών, τω κ. Βουρέ.

En Athènes, την 5/17 Απριλίου 1863.

Έλαβον το έγγραφον, το οποίον μοι εκάματε την τιμήν να μοι απευθύνητε υπό χρονολογίαν 3/16 Απριλίου, αναφερόμενον εις την απαίτησιν του κ. Σουλιέ, διευθυντού της υποδρομικής εταιρίας. Χωρίς, επί του παρόντος, να εισέλθω εις συζήτησιν επί της ουσίας του ζητήματος, όσον αφορά την υπό του κ. Σουλιέ ζητουμένην αποζημίω-

σιν, σπεύδω να σας γνωστοποιήσω, ότι αι παραστάσεις του κ. Σουλιέ είχαν ανασταλή μόνον προσωρινώς και προς το συμφέρον της δημοσίας τάξεως, και ότι, άμα τα αίτια τα υπαγορεύσαντα το μέτρον τούτο εξέλιπον, η Αστυνομία δεν εβράδυνε να τω χορηγήση την άδειαν να τας εξακολουθήση.

Δέχθητε, κτλ.

(Υπογ.) ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ.

N° 3.

**M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES.**

Athènes, 1er mai 1863.

Monsieur,

Je viens de recevoir de M. Soulié la lettre que vous trouverez ci-jointe. Ses prétentions et ses conclusions ont ma *plus complète approbation et trouveront chez moi le plus énergique appui.*

Je viens donc vous prier, Monsieur, de vouloir bien prendre les mesures qu'une bonne volonté sincère rendront faciles pour protéger la personne et les intérêts de M. Soulié; j'ajoute qu'au premier retour des violences dont ce français a été victime, je donnerai moi-même *l'ordre* à M. Soulié de quitter la Grèce, et alors la Légation de l'Empereur prenant en main la cause de M. Soulié, tiendra pour un devoir d'arriver au remboursement de la somme qui lui sera légitimement due par le Gouvernement grec.

Recevez, etc.

(Signé) P. BOURÉE.

Annexé au N° 3.

M. Soulié à M. Bourée.

Athènes, le 1er mai 1863.

Monsieur le Ministre,

Je suis obligé de recourir une seconde fois à vous; l'état des choses est devenu tel que, malgré les pertes considérables que me fessait éprouver mon départ d'Athènes avant que j'ai pu d'avance préparer mon arrivée à Constantinople, je me verrai réduit à prendre

cette résolution extrême pour ne pas exposer la vie de ma femme, de ma mère, de mes enfants, des écuyers dont j'ai loué les services, si le Gouvernement grec ne parvient pas à prendre des mesures et à empêcher les actes sauvages dont nous sommes victimes chaque soir.

Vous n'avez pas oublié, Monsieur le Ministre, les faits qui ont provoqué mes premières réclamations. Cédant aux représentations que vous avez bien voulu lui adresser, le Gouvernement grec a retiré la défense qui m'avait été faite. Pendant les quelques jours qui ont suivi votre bienveillante intervention, les hommes de désordre, intimidés par un déploiement de forces, en apparence imposant, n'ont pas osé renouveler leurs criminelles tentatives; mais ils se sont bientôt habitués à la vue de ces inoffensifs soldats; quelques violences non réprimées en ont inspiré d'autres, si bien que, depuis avant-hier, je suis assailli tous les soirs par une grêle de pierres qui tombent dans le cirque, atteignent les femmes des tableaux-vivants, après avoir déchiré les tentes, blessent les spectateurs et causent les plus déplorables accidents. C'est ainsi que Mme la Princesse Caradja a été frappée et grièvement blessée à la tête, pendant la représentation d'hier au soir. Le désordre est parvenu à son comble, la salle est désertée par tous ceux qui redoutent justement de se voir assaillis de la sorte, et n'est plus occupée que par des soldats qui forcent l'entrée ou des officiers auxquels le gouvernement exige que je *donne* des billets. Cependant on ne peut nous adresser aucun reproche; aucune provocation de moi ou des miens ne vient justifier d'aussi lâches agressions contre des femmes ou des hommes qui ne veulent pas se défendre.

Croyez, Monsieur le Ministre, qu'il a fallu que je fusse retenu par des intérêts bien sérieux pour que je n'ai pas déjà quitté Athènes, où, pour la première fois de ma vie, je me trouve victime de procédés sans exemple chez les nations les moins civilisées.

Permettez-moi, Monsieur le Ministre, en présence d'un pareil état de choses, de vous soumettre les réflexions que m'inspire le sentiment de mon droit, et les réclamations que je me crois autorisé à adresser au Gouvernement grec, si, contre toute mon attente et toutes mes espérances, je me vois forcé de quitter Grèce.

Je suis arrivé en Grèce en vertu d'une autorisation en règle émanée de l'Autorité municipale d'Athènes. Cette autorisation implique l'engagement de me faire protéger par la *loi*, tant que je respecterai la loi. À la suite de désordres complètement indépendants de moi, et dont je ne puis être, en aucune façon, responsable, on m'a, une première fois, interdit mes représentations. Le Gouvernement grec, sur vos observations, prévenu qu'il aurait à m'indemniser des pertes que me fessaient faire ses mesures illégales, retira sa défense. Mais est-ce à dire que je sois libre aujourd'hui? Suis-je responsable de ce que les agents de police ne *savent* pas ou ne veulent pas faire ce que leur devoir leur prescrit? Puis-je faire que les coupables que l'on arrête ne demeurent pas impunis, et que l'exemple de cette impunité n'encourage pas de nouveaux attentats?... Enfin, l'impossibilité matérielle de continuer, faute d'une protection sérieuse et efficace, ne vaut-elle pas l'impossibilité légale qui résulterait pour moi d'une défense de la police?...

Je crois, Monsieur le Ministre, que vous ne penserez pas que mon bon droit soit douteux; aussi je m'adresse encore une fois à vous avec confiance; je vous fais juge de ma cause et de la résolution que je suis dans l'intention de prendre.

Je désirerais que vous fussiez assez bon pour adresser de nouvelles observations au Gouvernement grec, à l'effet d'en obtenir une protection plus sérieuse que celle qu'il a accordée jusqu'ici, et en l'avertissant qu'en cas de nouvelles violences, je quitterais la Grèce. J'estime que les pertes que me causerait mon départ, dans des circonstances pareilles, s'élèveraient à 20,000 francs au moins. Ces pertes je les aurais faites par la faute de l'administration grecque; je me croirai donc en droit d'en poursuivre le remboursement auprès du Gouvernement grec. J'ose espérer, Monsieur le Ministre, que reconnaissant la justice de ma réclamation, vous voudrez bien la patronner, et vous en faire le défenseur auprès d'un Gouvernement que votre autorité et la crainte d'encourir le mécontentement du Gouvernement de l'Empereur, toucheront peut-être plus que les simples considérations de justice et d'humanité.

En terminant, Monsieur le Ministre, je ne veux pas omettre un détail qui prouve combien l'incurie ou la mauvaise volonté de l'administration est grande: le nombre des malfaiteurs ne dépasse certainement pas une trentaine, et contre cette poignée de misérables on pourrait utiliser six mille gardes nationaux, sans parler d'une notable partie de l'armée, des gendarmes entr'autres, qui ne s'associeraient pas à de pareils actes et sauraient les prévenir.

Veillez agréer, etc.

(Signé) SOULIÉ.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Βουρέ τω κ. Θεοδώρω Π. Δηλιγιάννη, Υπουργώ επί των Εξωτερικών.

Εν Αθήναις, την 1 Μαΐου 1863.

Κύριε,

Έλαβον προ ολίγου παρά του κ. Σουλιέ την συνημμένην επιστολήν. Αι αξιώσεις και τα συμπεράσματα, εις α απολήγει, *τυγχάνουσι της πλήρους επιδοκιμασίας μου και θέλουσιν ευρή παρ' εμοί την πλέον ενεργητικήν υποστήριξιν.*

Όθεν σας παρακαλώ, Κύριε, να ευαρεστηθήτε να λάβητε τα μέτρα, άτινα ειλικρινής καλή θέλησις καθιστά εύκολα, προς προστασίαν του προσώπου και των συμφερόντων του κ. Σουλιέ. Προσθέτω δε ότι, ευθύς άμα επαναληφθώσιν αι βιαιοπραγίαι, ών ο Γάλλος ύτος εγένετο θύμα, θα δώσω εγώ αυτός *διαταγήν εις τον κ. Σουλιέ ν' αναχωρήση από την Ελλάδα, και τότε η Πρεσβεία του Αυτοκράτορος, επιλαμβανομένη της υποθέσεώς του, θέλει θεωρήσει καθήκον της να κατορθώση την πληρωμήν του ποσού, όπερ δικαίως η Ελλην. Κυβέρνησις θα τω οφείλη.*

Δέξασθε, κτλ.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

(Μετάφρασις)

Συνημμένον τω **αριθ. 3.**
Ο κ. Σουλιέ τω κ. Βουρέ.
Εν Αθήναις, την 1 Μαΐου 1863.

Κύριε Πρέσβυ,

Αναγκάζομαι να προστρέξω και δευτέραν φοράν προς υμάς. Η κατάσταση των πραγμάτων κατήντησε τοιαύτη, ώστε, μ' όλας τας σημαντικές ζημίας, ας ήθελε μοι επιφέρει η απ' Αθηνών αναχώρησίς μου πριν προετοιμάσω τα της αφίξεώς μου εις Κωνσταντινούπολιν, θέλω αναγκασθή να λάβω την απόφασιν ταύτην, ίνα μη εκθέσω την ζωήν της συζύγου μου, της μητρός μου, των τέκνων μου και των ιπποκόμων, ων εμίσθωσα την υπηρεσίαν, εάν η Ελληνική Κυβέρνησις δεν κατορθώση να λάβη μέτρα προς πρόληψιν των αγρίων επιθέσεων, ων καθ' εκάστην εσπέραν γινόμεθα θύμα.

Δεν ελησμονήσατε, Κύριε Πρέσβυ, τα γεγονότα, άτινα προκάλεσαν τα πρώτα παράπονά μου. Ενδίδουσα εις τας παραστάσεις, ας ευηρεστήητε να τη απευθύνητε, η Ελληνική Κυβέρνησις απέσυρε την γενομένην μοι απαγόρευσιν. Κατά τας ολίγας ημέρας, τας μετά την υμετέραν μεσολάβησιν, οι ταραχοποιοί, περισταλέντες υπό των τεθεισών εν ενεργεία δυνάμεων, κατά το φαινόμενον επαρκών, δεν ετόλμησαν να επαναλάβωσι τας εγκληματικές ενεργείας των· αλλά μετ' ου πολύ, συνειθίσαντες την θέαν των αβλαβών τούτων στρατιωτών, προέβησαν εις τινας μη περισταλείσας βιαιοπραγίας, εξ αυτών δε προέκυψαν άλλαι εις τρόπον, ώστε από προχθές εκσφενδονίζεται κατ' εμού χάλαζα πετρών, πιπτουσών εντός του Ιπποδρόμου, και αίτινες προσβάλλουσι τας Κυρίας των αγαλμάτων (tableaux-vivants), σχίζουσι τας σκηνάς, πληγώνουσι τους θεατάς και επιφέρουσι θλιβερά αποτελέσματα. Ούτως, η Πριγκιπέσσα Κυρία Καρατζά, κατά την χθεσινήν παράστασιν, επληγώθη βαρέως εις την κεφαλήν, η αταξία εκορυφώθη, τα θεωρεία εκενώθησαν υπό πάντων, οίτινες δικαίως φοβούνται μη πάθωσι το αυτό, και ουδείς έμεινεν εν τω Ιπποδρόμω,

ειμή οι δια της βίας εισερχόμενοι στρατιώται και οι αξιωματικοί, εις ους η Κυβέρνησις απαιτεί να δίδω εισιτήρια.

Εν τούτοις ουδέν δύνανται να μας προσάψουν, ουδεμία πρόκλησις εκ μέρους των ανθρώπων μου δεν δικαιολογεί τοιαύτας αγενείς επιθέσεις κατά γυναικών ή κατ' ανδρών, οίτινες δεν θέλουν να υπερασπισθώσι.

Πιστεύσατε, Κύριε Πρέσβυ, ότι έπρεπε σοβαρώτατα συμφέροντα να με εμποδίζωσι του να εγκαταλίπω τας Αθήνας, όπου πρώτην φοράν εις την ζωήν μου γίνομαι θύμα διαγωγής άνευ παραδείγματος και εις έθνη ήττον πεπολιτισμένα.

Επιτρέψατέ μοι, Κύριε Πρέσβυ, εν τοιαύτη καταστάσει πραγμάτων, να σας υποβάλω τας σκέψεις, ας μοι εμπνέει η συναίσθησις του δικαίου μου, και τας απαιτήσεις, ας θεωρώ εμαυτόν δικαιούμενον να υποβάλω εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν, εάν, παρά πάσαν προσδοκίαν, αναγκασθώ να αναχωρήσω από την Ελλάδα.

Ήλθον εις την Ελλάδα επί τη βάσει τακτικής αδειάς, εκδοθείσης υπό της δημοτικής Αρχής Αθηνών. Η άδεια αύτη συνεπάγεται την υποχρέωσιν της υπό του νόμου προστασίας, ενόσω και εγώ σέβομαι τον νόμον. Συνεπεία ταραχών, όλως ανεξαρτήτων της θελήσεώς μου, και δι' ας ουδαμώς ενέχομαι, απηγόρευσαν δια πρώτην φοράν τας παραστάσεις μου. Η Ελληνική Κυβέρνησις, λαβούσα υπ' όψιν τας παρατηρήσεις σας και ειδοποιηθείσα, ότι ώφειλε να μ' αποζημιώση διά τας ζημίας, ας μοι επροξένουν τα παράνομα αυτής μέτρα, απέσυρε την απαγόρευσίν της. Αλλ' αποδεικνύει τούτο άρα γε ότι σήμεραν είμαι ελεύθερος; Ευθύνομαι εγώ διότι τα όργανα της Αστυνομίας δεν ηξεύρουν ή δεν θέλουν να εκπληρώσωσι το καθήκον των; Δύναμαι να κάμω ώστε οι συλλαμβανόμενοι ένοχοι να μη μένωσιν ατιμώρητοι, και το παράδειγμα της ατιμωρησίας ταύτης να μη ενθαρρύνη νέας καταδρομάς; Τέλος, το πραγματικώς αδύνατον του να εξακολουθήσω τας παραστάσεις ένεκα ελλείψεως σπουδαίας και τελεσφόρου προστασίας, δεν ισοδυναμεί με το νομικώς αδύνατον, όπερ θα προέκυπτεν από την απαγόρευσιν της Αστυνομίας;

Πέποιθα, Κύριε Πρέσβυ, ότι θέλετε θεωρήσει τα δικάιά μου ως αναμφισβήτητα· διό προστρέχω και πάλιν εις υμάς μετά πεποιθήσεως. Σας θέτω κριτήν της υποθέσεώς μου και του μέτρου, όπερ

προτίθεμαι να λάβω' επεθύμουν να ευαρεστηθήτε ν' απευθύνητε νέας παρατηρήσεις εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν προς τον σκοπόν του να τύχω προστασίας σπουδαιότερας εκείνης, ην μοι εχορήγησε μέχρι τούδε, να ειδοποιήσητε δ' αυτήν ότι, εν υποτροπή των βιαιοπραγιών, θ' αναχωρήσω από την Ελλάδα. Υπολογίζω ότι αι ζημίαι, ας θα υποστώ εκ της αναχωρήσεώς μου εις τας σημερινάς περιστάσεις, θ' αναβούν εις 20,000 φράγκων τουλάχιστον. Τας ζημίας ταύτας θα τας υποστώ ένεκα των ελληνικών αρχών και θέλω έχει το δικαίωμα ν' απαιτήσω παρά της Ελληνικής Κυβερνήσεως την πληρωμήν των. Ελπίζω, Κύριε Πρέσβυ, ότι, αναγνωρίζοντες το δίκαιον της αιτήσεώς μου, θέλετε την λάβει υπό την προστασίαν σας και την υποστηρίξει παρά τη Κυβερνήσει, την οποίαν ο υμέτερος χαρακτήρ και ο φόβος μη επισύρη την δυσαρέσκειαν της Κυβερνήσεως του Αυτοκράτορος θέλουν συγκινήσει ίσως πλειότερον ή η απλή συναίσθησις της δικαιοσύνης και της φιλανθρωπίας.

Περαίνων την παρούσαν μου, Κύριε Πρέσβυ, οφείλω να μη αποσιωπήσω εν γεγονός, όπερ αποδεινύει πόσον μεγάλη είναι η ακηδία ή η κακή θέλησις της Διοικητικής Αρχής. Ο αριθμός των κακοποιών δεν υπερβαίνει βεβαίως τους τριάκοντα, και κατά των ευαρίθμων αυτών ανθρώπων ηδύναντο να μεταχειρισθώσιν εξ χιλιάδας εθνοφύλακας και σημαντικόν μέρος του στρατού, και, μεταξύ άλλων, τους χωροφύλακας, οίτινες δεν θα ελάμβανον μέρος εις τοιαύτα εγκλήματα, θα ηδύναντο δε και να τα προλάβωσι.

Δέξασθε, κτλ.

(Υπογ.) ΣΟΥΛΙΕ.

N° 4.

**M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES.**

Athènes, le 3 mai 1863.

Monsieur,

Hier, à la porte du cirque, un soldat voulant forcer l'entrée, a frappé du poing, puis menacé de son sabre nu un employé français de M. Soulié.

Cet homme a été signalé au Commandant de place, M. Goussios, au Major Papadiamandopoulos et à l'Adjudant d'Artillerie qui était de service hier au soir.

Je demande que ce malfaiteur soit saisi, envoyé sous escorte au Pirée et mis au cachot à bord d'un des bâtiments grecs stationnaires, en attendant qu'un jugement vienne statuer sur son sort, et lui infliger la peine prononcée par les lois militaires.

Recevez, etc.

(Signé) P. BOURÉE.

P. S. Le sous-officier coupable est le chef du détachement préposé au maintien de l'ordre. Ce fait est grave, il semble autoriser les rumeurs qui ont couru dans le public et d'après lesquelles de coupables ambitions auraient besoin de quelque méfait éclatant. L'autorité n'est d'ailleurs pas admise à invoquer la force majeure; sous le ministère procédent l'ordre et la propriété étaient facilement protégés. Si le ministre de la Guerre veut imiter son prédécesseur, il a les mêmes moyens à sa disposition.

(Signé) P. BOURÉE.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Βουρέ τω κ. Θεοδώρω Π. Δηλιγιάννη, υπουργώ επί των Εξωτερικών.

Εν Αθήναις, την 3 Μαΐου 1863.

Κύριε,

Χθές, εις την θύραν του Ιπποδρόμου, εις στρατιώτης, θέλων να εισέλθη δια της βίας, έδωκεν εν γρονθοκόπημα, έπειτα ηρείλησε δια του ξίφους του γυμνού ένα γάλλον υπάλληλον του κ. Σουλιέ.

Τον άνθρωπον αυτόν επέδειξαν εις τον Φρούραρχον κ. Γούσιον, τον ταγματάρχην Παπαδιαμαντόπουλον και εις τον υπαξιωματικόν του πυροβολικού, τον εν υπηρεσία χθες το εσπέρας.

Εξαιτούμαι, ίνα ο κακούργος ούτος συλληφθή, αποσταλή υπό φύλαξιν εις Πειραιά και καθειρχθή επί τινος των εκείσε σταθμεύοντων ελληνικών πλοίων, μέχρις ου δικασθή και επιβληθή αυτώ η υπό των στρατιωτικών νόμων οριζομένη ποινή.

Δέξασθε, κτλ.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟΝ. Ο ένοχος υπαξιωματικός είναι αρχηγός του αποσπάσματος του επιτετραμμένου την τήρησιν της τάξεως. Το γεγονός τούτο είναι σοβαρόν, διότι φαίνεται δικαιολογούν τας φήμας, αίτινες διατρέχουν εις τον κοινόν, καθ' ας ένοχοι φιλοδοξίαι έχουν ανάγκην πολυκρότου τινος ανοσιουργήματος. Εν τούτοις η εξουσία δεν δύναται να δικαιολογηθή επικαλουμένη την ανωτέραν βίαν (force majeure). Επί του προλαβόντος υπουργείου, η τάξις και η ιδιοκτησία ευκόλως επροστατεύοντο. Εάν ο επί των Στρατιωτικών Υπουργός θέλη να μιμηθή τον προκάτοχόν του, διαθέτει τα αυτά ως εκείνος μέσα.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

N° 5.

**M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES.**

Athènes, 3 mai, 8 heures du soir.

Monsieur,

Le crime dont je vous ai donné les détails en présence de tous les membres du Corps diplomatique, invités par moi à se réunir pour aviser à ce que les circonstances exigeaient, a été commis à trois heures un quart. Les deux assassins étaient encore à sept heures et demie dans la rue, devant le cirque, entourés, et se targuant de l'impunité dont ils étaient assurés. Le meurtre avait eu deux-cents témoins, et le Ministre de la Guerre, ni aucune des autorités secondaires n'avaient recherché ces deux misérables. J'ai fait arrêter ma voiture devant eux, et moi-même je leur ai demandé leurs noms. "*Ils sont connus,*" m'ont-ils répondu.

La sécurité de ces hommes au milieu d'une ville à dix pas des cafés où cent-cinquante officiers et soldats étaient réunis, prouve ce que je vous ai affirmé, qu'ils comptaient sur de puissans appuis.

De pareils actes ne ressortissent pas des tribunaux ordinaires. Je réclame aujourd'hui l'incarcération à bord d'un navire, au Pirée; et quant à ce qu'il faudra faire de ces deux hommes, le Gouvernement de l'Empereur, auquel j'en réfère, fera connaître ultérieurement ses intentions.

Recevez, etc.

(Signé) P. BOURÉE.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Βουρέ τω κ. Θεοδώρω Π. Δηλιγιάννη, Υπουργώ επί των Εξωτερικών.

Εν Αθήναις, την 3 Μαΐου, 8 ώραν της νυκτός.

Κύριε,

Το κακούργημα, ούτινος σας εξέθηκα τας λεπτομερείας ενώπιον όλων των μελών του διπλωματικού Σώματος, προσκληθέντων παρ' εμού να συνέλθωσι προς κοινήν σύσκεψιν επί μέτρων, άτινα αι περιστάσεις απήτουν, διεπράχθη εις τας 3 ώρας $\frac{1}{4}$. Οι δύο δολοφόνοι ήσαν ακόμη την 7 $\frac{1}{2}$ εις τας οδούς, ενώπιον του Ιπποδρόμου, περικυκλωμένοι υπό πλήθους και γαυριώντες δια την ατιμωρησίαν, περί ης ήσαν βέβαιοι. Η δολοφονία εγένετο ενώπιον διακοσίων μαρτύρων, και ουδ' ο υπουργός των Στρατιωτικών, ούτε άλλη τις δευτερεύουσα Αρχή δεν κατεζήτησε τους κακούργους. Εστάθην με την άμαξάν μου ενώπιον αυτών, και εγώ αυτός τους ηρώτησα περί των ονομάτων των «Είναι γνωστά,» μοι απήνησαν.

Η ασφάλεια των ανθρώπων αυτών εν τω μέσω της πόλεως, δέκα βήματα μακράν των καφενείων, όπου εκατόν πενήκοντα αξιωματικοί και στρατιώται ήσαν συνηγμένοι, αποδεικνύει –τουθ' όπερ σας εβεβαίωσα– ότι εστηρίζοντο επί ισχυράς προστασίας.

Τοιαύται πράξεις δεν υπάγονται εις τα τακτικά δικαστήρια. Σήμερον εξαιτούμαι την κάθειρξιν αυτών επί τινος εν Πειραιεί πλοίου. Καθ' όσον δ' αφορά το τι πρέπει να γίνουν οι άνθρωποι ούτοι, η Κυβέρνησις του Αυτοκράτορος, εις ην αναφέρω, θέλει κατόπιν κάμει γνωστάς τας διαθέσεις της.

Δέξασθε, κλπ.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

N° 6.

M. DÉLYANNI, MINISTRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES À M. BOURÉE.

Athènes, le 25 avril (7 mai) 1863.

Monsieur le Ministre,

Je me suis fait un devoir d'appeler la sérieuse attention de mon collègue le Ministre de la Guerre sur le contenu de vos deux lettres en date du 3 mai.

M. le Lieutenant-Colonel Botzaris vient de m'annoncer, en réponse, que le jour même de la perpétration des actes dont il y est question, trois militaires ont été arrêtés comme prévenus d'être les auteurs que leur transfert et leur détention à bord du brick de l'État la *Minerve*, stationné au Pirée, a été ordonné par le Ministère de la Guerre, et que le rapporteur du Conseil de Guerre, siégeant à Athènes, a été, en même temps, invité à procéder sans délai à la poursuite criminelle de ces militaires, qui seront jugés et punis avec toute la rigueur de la loi.

En vous transmettant ces renseignements que vous trouverez, j'espère, satisfaisants, je crois devoir signaler à votre attention le contenu des pièces ci-jointes, dont il résulte que la conduite des gens de M. Soulié vis-à-vis des militaires composant la garde du cirque par lui dirigé, n'était pas exempte de tout reproche, et que particulièrement un, le caporal, le même peut-être qui est accusé d'avoir frappé un des employés du cirque, fut provoqué par M. Soulié et obligé de se défendre contre lui.

Agréez, etc.

(Signé) THÉODORE P. DÉLYANNI.

A. – Annexé au N° 6. (Traduit du grec).

Le Commandant de la place d'Athènes

à M. le Ministre de la Guerre.

Athènes, le 21 avril (3 mai) 1863.

En vous transmettant le rapport du sergent-major Kambourakis, commandant le détachement préposé à la garde du cirque, j'ai l'honneur de vous informer que, d'après les renseignements qui viennent de m'être fournis par M. le major Goussios, les gens du cirque de M. Soulié ont injustement assailli le caporal mentionné dans ce rapport. Comme il a été observé que la conduite de ces gens est insolente envers les gardes du cirque, c'est avec mécontentement que les soldats font le service de la garde. Le bataillon d'artillerie, en particulier, qui depuis quelques jours fournissait le détachement nécessaire pour cela, lequel y maintenait, en effet, le bon ordre, refuse maintenant de continuer à fournir de détachement. Par conséquent, je ne saurais plus garantir le maintien de l'ordre et de la tranquillité dans le cirque.

(Signé) K. NICOLAIDIS.

B. – Annexé au N° 6. (Traduit du grec).

Athènes, le 21 avril (3 mai) 1863.

J'ai l'honneur de vous rapporter qu'au moment où un caporal faisant partie du détachement préposé à la garde du cirque, y était entré pour demander deux billets, et a munis deux de ses compagnons du détachement, M. Soulié ayant mal interprété sa démarche, vint avec insolence à lui, de sorte que ce sous-officier se trouva dans la nécessité de se défendre.

Ce qui précède est confirmé par M. le Préfet de police, ainsi que par tous les autres témoins oculaires du fait,

Le sergent-major, commandant de détachement,

(Signé) G. KAMBOURAKIS.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Θεόδωρος Π. Δηλιγιάννης, Υπουργός επί των Εξωτερικών, τω κ. Βουρέ.

Εν Αθήναις, την 25 Απριλίου (7 Μαΐου) 1863.

Κύριε Πρόεσβυ,

Καθήκον μου εθεώρησα να εφελκύσω την σύντονον προσοχήν του επί των Στρατιωτικών συναδέλφου μου επί του περιεχομένου των από 3 Μαΐου δύο υμών επιστολών.

Ο κ. αντισυνταγματάρχης Βότσαρης μοι ανήγγειλεν άρτι εις απάντησιν, ότι την αυτήν ημέραν, καθ' ην συνέβησαν αι πράξεις, περί ων εν αυταίς ο λόγος, τρεις στρατιωτικοί συνελήφθησαν και εκρατήθησαν ως αυτουργοί αυτών' ότι η μεταφορά και η κράτησις αυτών επί του εν Πειραιεί ναυλοχούντος εθνικού πλοίου η Αθηνά διετάχθη υπό του Υπουργείου των Στρατιωτικών, και ότι ο εισηγητής του εν Αθήναις στρατοδικείου προσεκλήθη ενταυτώ να προβή εις την εγκληματικήν καταδίωξιν των στρατιωτικών τούτων, οίτινες δικασθήσονται και τιμωρηθήσονται μεθ' όλης του νόμου της αυστηρότητος.

Διαβιβάζων υμίν τας πληροφορίας ταύτας, αίτινες, ελπίζω, θασας ευχαριστήσωσιν, οφείλω να συστήσω εις την υμετέραν προσοχήν το περιεχόμενον των συνημμένων εγγράφων, εξ ων συνάγεται, ότι η διαγωγή των ανθρώπων του κ. Σουλιέ, ως προς τους συνιστώντας την φρουράν του ιπποδρομίου στρατιωτικούς, δεν είναι όλως ανεπίληπτος, και ότι ιδίως δεκανεύς τις, ο αυτός ίσως, όστις κατηγορείται ότι εκτύπησεν έναν υπάλληλον του ιπποδρομίου, προεκλήθη παρά του κ. Σουλιέ και ηναγκάσθη ν' αμυνθή κατ' αυτού.

Δέξασθε, κτλ.

(Υπογ.) ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ.

A. – Συνημμένον τω αριθ. 6.

**Το Φρουραρχείον Αθηνών
προς το Υπουργείον των Στρατιωτικών**

Εν Αθήναις, την 21 Απριλίου [3 Μαΐου] 1863.

Υποβάλλοντες εγκλείστως εις το Σ. υπουργείον την αναφοράν του επιλοχίου Καμπουράκη, αρχιφύλακος της φρουράς του θεάτρου, λαμβάνωμεν την τιμήν ν' αναφέρωμεν ότι, καθ' ας ελάβομεν πληροφορίας και από τον κ. υποφρούραρχον, οι άνθρωποι του Διευθυντού του θεάτρου, κ. Σουλιέ, αδικώς επετέθησαν κατά του εν τη αναφορά αναφερομένου δεκανέως και επειδή ο τρόπος των ανθρώπων τούτων εν γένει παρετηρήθη ότι είναι λίαν απότομος προς τους φύλακας του θεάτρου, οι στρατιώται μετά δυσαρεσκείας των εκπληρούν την υπηρεσίαν ταύτην, και το πυροβολικόν τάγμα, το οποίον προ τινων ημερών έδιδε την φρουράν του θεάτρου και αληθώς επέφερε τάξιν τινά επ' αυτό, αρνείται ήδη να δώση, καθ' όσον δεν είναι εκ των καθηκόντων του. Τούτου ένεκεν δεν εγγυώμεθα δια την περαιτέρω τάξιν και ησυχίαν του θεάτρου.

(Υπογ.) Κ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ.

B. – Συνημμένον τω αριθ. 6.

Εν Αθήναις, την 21 Απριλίου [3 Μαΐου] 1863.

Ευσεβάστως αναφέρω, ότι δεκανεύς τις, αποτελών μέρος της χθεσινής εσπερινής φρουράς του θεάτρου, εισήρχετο εις την σκηνήν, λαβών δύω εισιτήρια να εφοδιάση τους φρουρούς. Την είσοδον τούτου ο κ. Σουλιέ παρεξήγησε και επετέθη αυθαδώς κατά του υπαξιωματικού τούτου, όστις ευρέθη εις την ανάγκην και έλαβε την θέσιν της αμύνης.

Τούτο δε ομολογεί και ο κ. Διευθυντής της αστυνομίας, καθώς και άλλοι κύριοι, αυτόπται της σκηνής ταύτης.

Ο επί κεφαλής επιλοχίας,
(Υπογ.) Γ. ΚΑΜΠΟΥΡΑΚΗΣ.

N° 7.

**M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES.**

Athènes, le 5 mai 1863.

Monsieur,

Les violences et les crimes commis contre M. Soulié et sa compagnie, ne permettent plus léser jour d'Athènes; car, sans parler d'autres considérations, les femmes effrayées, ont rompu leur engagement et sont parties; des hommes ont fait de même.

Le compte que je me suis fait rendre des pertes éprouvées par M. Soulié varie, selon l'estimation la plus sévère, entre *vingt-cinq* et *trente-cinq* mille francs: on le comprendra facilement, quand on saura que cette troupe est de cinquante-sept personnes et entretient vingt chevaux. J'ai amené M. Soulié à consentir à accepter un chiffre de *vingt-mille* francs, si cette somme lui est remise avant le départ du prochain paquebot de Constantinople.

Dans le cas où il serait obligé d'attendre cet argent, *sans lequel son départ est impossible*, sa demande d'indemnité sera augmentée de trois-cents francs par journée oisive qu'il devra rester à Athènes: ce chiffre de trois-cents francs représente les dépenses de M. Soulié, diminuées des frais afférents aux acteurs et actrices qui ont quitté la compagnie.

Je soutiens, Monsieur, cette réclamation, qui a été l'objet d'un mûr examen; je la soutiens au nom du Gouvernement de l'Empereur. Je ne doute pas, d'ailleurs, que le Gouvernement provisoire ne tienne à honneur de faire ordonner immédiatement un paiement qui liquidera, au moins au point de vue des intérêts d'argent, de si déplorables évènements.

Dans cette somme de vingt-mille francs, augmentée d'autant de fois trois-cents francs qu'il y aura de jours de retard, ne figurent pas les dommages-intérêts à réclamer par M. le Ministre d'Autriche pour l'actrice autrichienne, victime de si atroces traitements.

Les dommages-intérêts dus au domestique français qu'ont voulu assassiner les deux soldats, n'y figurent pas non plus: je ne puis poser le chiffre de la somme à réclamer par ce malheureux, parce que je ne suis pas encore en mesure d'apprécier les conséquences de ses blessures et des infirmités qui peuvent s'en suivre.

Ces questions sont donc réservées l'une à M. le Ministre d'Autriche, l'autre à moi.

Il est superflu d'ajouter que le châtiment a infligé aux coupables des attentats dont la compagnie Soulié a été victime, est également réservé: je renouvelle ma demande que ces hommes soient sévèrement gardés jusqu'au moment où les intentions de mon Gouvernement me seront connues.

Veuillez, Monsieur le Ministre, me faire l'honneur de me répondre dans le plus bref délai.

Recevez, etc.

(Signé) P. BOURÉE.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Βουρέ τω κ. Θ. Δηλιγιάννη, Υπουργώ επί των Εξωτερικών.

Εν Αθήναις, την 5 Μαΐου 1863.

Κύριε,

Αι βιαιοπραγίαι και τα εγκλήματα, τα διαπραχθέντα κατά του κ. Σουλιέ και της εταιρίας του, καθιστώσι πλέον αδύνατον την εν Αθήναις διαμονήν αυτού· διότι, εκτός των άλλων λόγων, αι γυναίκες, φοβηθείσαι, διέλυσαν τας συμφωνίας των και ανεχώρησαν, και άνδρες δε έκαμον το αυτό.

Ο λογαριασμός, τον οποίον εζήτησα και έλαβον των ζημιών, ας υπέστη ο κ. Σουλιέ, αναβαίνει, κατά την αυστηροτέραν εκτίμησιν, από 25-30,000 φράγκων. Τούτο εννοείται ευκόλως, όταν γινώσκη τις ότι η εταιρία αύτη σύγκειται από 47 πρόσωπα και διατηρεί 20 ίππους. Κατάρθωσα τον κ. Σουλιέ να ευχαριστηθή να λάβη 20, 000 φράγκα, εάν

το ποσόν τούτο τω δοθή προ της αναχωρήσεως του προσεχούς δια Κωνσταντινούπολιν ατμοπλοίου.

Εν περιπτώσει, καθ' ήν ήθελεν υποχρεωθή να περιμείνη την πληρωμήν του ποσού τούτου, άνευ του οποίου η αναχώρησίς του είναι αδύνατος, η περί αποζημιώσεως αίτησίς του θέλει αυξάνει ανά 300 φράγκα εκάστην ημέραν, αν ώφειλε να διαμένη άεργος εις Αθήνας. Τα τριακόσια ταύτα φράγκα παριστάνουσι τας δαπάνας του κ. Σουλιέ ελαττωμένας ως προς τα έξοδα των προσώπων, άτινα εγκατέλιπον την εταιρίαν.

Υποστηρίζω, Κύριε, την αίτησιν ταύτην, ήν εξήτασα μετά σπουδαιότητος την υποστηρίζω εν ονόματι της Κυβερνήσεως του Αυτοκράτορος. Άλλως τε, ουδόλως αμφιβάλλω ότι η προσωρινή Κυβέρνησις θέλει φιλοτιμηθή να διατάξη αμέσως πληρωμήν, οικονομούσαν, υπό την έποψιν τουλάχιστον των υλικών συμφερόντων, γεγονότα τόσω λυπηρά.

Εις το ποσόν των 20,000, αυξανόμενον ανά 300 φράγκα δι' εκάστην ημέραν βραδύτητος, δεν συμπεριλαμβάνονται αι αποζημιώσεις, άς δύναται ν' απαιτήση ο πρέσβυς της Αυστρίας δια την αυστριακήν παραστάτριαν, ήτις εγένετο θύμα απανθρώπων δοκιμασιών.

Αι οφειλόμεναι αποζημιώσεις εις τον γάλλον υπηρέτην, όν ηθέλησαν να δολοφονήσωσιν οι δύο στρατιώται, εισίν επίσης εκτός του ανωτέρω λογαριασμού. Δεν δύναμαι να προσδιορίσω το ποσόν της απαιτήσεως του δυστυχούς τούτου, διότι δεν είμαι ακόμη εις θέσιν να εκτιμήσω τας συνεπειάς των πληγών του, ούτε τας δυναμένας να προκύψωσιν εξ αυτών σωματικές βλάβας. Όθεν τα δύο ταύτα ζητήματα εναπόκεινται, το πρώτον εις τον κύριον πρέσβυν της Αυστρίας, έτερον εις εμέ.

Περιπτόν κρίνω να προσθέσω ωσαύτως την επιφύλαξίν μου περί της επιβλητέας ποινής εις τους ενόχους των κατά της εταιρίας Σουλιέ κακουργημάτων. Επαναλαμβάνω δε την αίτησίν μου, ίνα οι άνθρωποι ούτοι κρατώνται αυστηρώς μέχρις ου μοι γίνωσι γνωσταί αι διαθέσεις της Κυβερνήσεώς μου.

Ευαρεστήθητε, Κύριε υπουργέ, να μοι κάμητε την τιμήν να μοι απαντήσητε ό, τι τάχιον.

Δέξασθε, κλπ.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

N° 8.

**M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES AFFAIRES
ÉTRANGÈRES, À M. BOURÉE.**

Athènes, le 26 avril (8 mai) 1863.

Monsieur le Ministre,

J'ai eu l'honneur de recevoir vos deux lettres en date des 1 et 5 Mai.

Les attentats dont quelques-unes des personnes composant la troupe de M. Soulié, et particulièrement la dame autrichienne Eigelsperger ont été victimes, ont soulevé, comme vous le savez déjà, l'indignation de l'Assemblée nationale, du Gouvernement et de la population tout entière de la capitale.

A la suite des mesures énergiques prises par le pouvoir exécutif, presque tous les auteurs de ces actes criminels ont été arrêtés et livrés aux mains de la justice.

Je n'ai pas besoin de vous répéter qu'ils seront sévèrement gardés et punis conformément aux lois de l'État. Leur châtement contribuera sans doute à assurer le maintien de la tranquillité et de l'ordre publics qui ont heureusement régnés dans le pays depuis la révolution du 11/23 octobre dernier, et à prévenir le retour de semblables forfaits.

Le Gouvernement hellénique s'inspirant de son devoir, ne négligera aucun moyen pour faire en sorte que tous les étrangers résidant en Grèce jouissent, comme par le passé, d'une entière sécurité, tant dans leurs personnes que dans leurs propriétés.

Il ne saurait cependant, quelque désireux qu'il fût de vous paraître agréable, accorder à M. Soulié l'indemnité de vingt mille francs que vous réclamez pour lui. C'est qu'il considère le principe même d'une pareille indemnité comme inadmissible.

M. Soulié, qui dit avoir obtenu une autorisation de la municipalité, serait en droit de réclamer des dommages-intérêts pour l'interruption de ses représentations, s'il avait passé un contrat avec la commune,

et que celle-ci ne remplit pas ses engagements ou négligeât de prendre les mesures nécessaires pour assurer l' exécution des clauses du contrat. Encore dans cette circonstance devrait-il demander et obtenir les dommages-intérêts auxquels il aurait cru avoir droit, par la voie judiciaire.

Tel n'est pas le cas actuel; aucun acte de cette nature ne fut passé entre lui et la commune ou l'État.

D'un autre coté, en admettant même que M. Soulié eut une autorisation pour établir un cirque, la Police aurait pu toujours la lui retirer, si dans son opinion l'ordre public pouvait être troublé à cause des représentations. En effet, elle lui défendit de les continuer lorsqu'il y eut des troubles dans le cirque qui menaçaient de prendre un caractère puis grave.

A la suite de votre intercession, cette défense fut retirée. Mais, depuis les attentats qui sont survenus dans ces derniers jours, M. Soulié a cru devoir interrompre le cours de ses représentations à partir du 21 avril (3 mai).

Personne plus que le Gouvernement hellénique ne déplore ces attentats; mais son devoir consiste à ce que ceux qui en sont coupables soient livrés à la vindicte de la justice. D'après notre législation, c'est aux personnes lésées à demander au tribunal compétent des dommages-intérêts. Il n'y a aucune règle du droit civil ou du droit des gens en vertu de laquelle un État serait tenu à une indemnité vis-à-vis d'un étranger, par la raison que ce dernier aurait souffert d'un acte criminel commis à son égard par un des sujets de cet État. Seulement, lorsqu'il y a déni flagrant de justice, c'est-à-dire lorsque cet État refuse de faire justice et punir les coupables, l'étranger lésé pourrait se plaindre et provoquer l'intervention de son gouvernement.

D'ailleurs, M. Soulié avait annoncé publiquement et à plusieurs reprises que la clôture de ses représentations aurait eu lieu précisément le dimanche dernier.

Je vous prie de prendre en considération cette circonstance qui suffirait, je pense, à prouver que cet individu, en étant obligé de cesser à présent le cours de ses représentations, ne subit pas de

véritables pertes, puisque lui-même avait annoncé, je le répète, que la représentation du 21 avril (3 mai) aurait été la dernière.

En vous restituant la lettre ci-jointe de M. Soulié, dont je m'abstiens de relever les expressions inconvenantes envers le Gouvernement hellénique, je saisis, etc.

(Signé) THÉODORE P. DÉLYANNI.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Θεόδωρος Π. Δηλιγιάννης, Υπουργός επί των Εξωτερικών, τω κ. Βουρέ.

Εν Αθήναις, την 26 Απριλίου, 8 Μαΐου 1863.

Κύριε Πρόσβυ,

Είχον την τιμήν να λάβω τας δύο υμών επιστολάς της 1 και της 5 Μαΐου.

Τα διαπραχθέντα κατά τινών των συνιστώντων την θεατρικήν συνοδίαν του κ. Σουλιέ προσώπων, και ιδίως κατά της αυστριακής κυρίας Είγκελσπέργκερ, εγκλήματα διήγειραν, ως ήδη γινώσκετε τούτο, την αγανάκτησιν της Εθνικής Συνελεύσεως, της Κυβερνήσεως και του πληθυσμού ολοκλήρου της πρωτευούσης.

Συνεπεία των παρά της εκτελεστικής εξουσίας ληφθέντων δραστηρίων μέτρων, πάντες σχεδόν οι ένοχοι των εγκληματικών τούτων πράξεων συνελήφθησαν και παρεδόθησαν εις χείρας της δικαιοσύνης.

Δεν έχω ανάγκην να επαναλάβω προς υμάς, ότι αυστηρώς θα φυλαχθώσι και θα τιμωρηθώσι σύμφωνα προς τους νόμους του κράτους. Η τιμωρία αυτών θα συντελέση αναμφιβόλως προς εξασφάλισιν της διατηρήσεως της δημοσίας ησυχίας και τάξεως, αίτινες ευτυχώς επεκράτησαν εν τη χώρα από της επαναστάσεως της 11/23 του παρελθόντος Οκτωβρίου, και προς πρόληψιν της επανόδου τοιούτων κακουργημάτων.

Η Ελληνική Κυβέρνησις, υπό του καθήκοντος αυτής εμπνεομένη, ουδέν μέσον θα παραμελήση όπως πάντες οι εν Ελλάδι οικούντες αλλοδαποί απολαύωσιν, ως και κατά το παρελθόν, πλήρους ασφαλείας περί τε τα πρόσωπα και τας ουσίας αυτών. Δεν δύναται όμως, όσον και αν επιθυμή να ευχαριστήση υμάς, να χορηγήση τω κ. Σουλιέ την εξ είκοσι χιλιάδων φράγκων αποζημίωσιν, ην δι' αυτόν απαιτείτε.

Τούτο δε, διότι θεωρεί αυτήν την αρχήν τοιαύτης αποζημιώσεως ως απαράδεκτον.

Ο κ. Σουλιέ, όστις λέγει ότι έλαβεν άδειαν της δημοτικής αρχής, θα εδικαιούτο ν' απαιτή αποζημίωσιν δια την διακοπήν των παραστάσεων αυτού, εάν είχε συνομολογήσει συμβόλαιον μετά του Δήμου, ούτος δε δεν εξεπλήρου τας υποχρεώσεις αυτού, ή ημέλει να λάβη τα κατάλληλα μέτρα προς εξασφάλισιν της των όρων του συμβολαίου εκτελέσεως. Και πάλιν δε, εν τοιαύτη περιπτώσει, θα ώφειλε να ζητήση και να λάβη τας αποζημιώσεις, εις ας θα ενόμιζεν ότι δικαιούται, δια της δικαστικής οδού.

Τοιαύτη δεν είναι η ενεστώσα περίπτωσηις.

Ουδέν έγγραφον τοιούτου είδους εγένετο μεταξύ αυτού και του Δήμου ή του Κράτους.

Αφ' ετέρου, και τεθέντος ότι ο κ. Σουλιέ είχεν άδειαν όπως συστήση ιπποδρόμιον, η αστυνομία θα ηδύνατο πάντοτε να τω αφαιρέση αυτήν, εάν, κατά την εαυτής κρίσιν, η δημοσία τάξις ηδύνατο να διαταραχθή ένεκα των παραστάσεων. Και όντως τω απηγόρευσε να εξακολουθήση αυτάς, ότε εγένοντο ταραχαί τινες εν τω ιπποδρομίω, αίτινες ηπείλουν να λάβωσι σοβαρώτερον χαρακτήρα. Κατόπιν της υμετέρας μεσολαβήσεως ήρθη η απαγόρευσις αύτη. Αλλά μετά τα συμβάντα κατά τας τελευταίας ταύτας ημέρας εγκλήματα, ο κ. Σουλιέ ενόμισεν, ότι έπρεπε να διακόψη την σειράν των παραστάσεων αυτού από της 21 Απριλίου (3 Μαΐου). Ουδείς μάλλον της Ελληνικής Κυβερνήσεως λυπεείται δια τα εγκλήματα ταύτα.

Αλλά το καθήκον αυτής συνίσταται εις το να ενεργηθώσι τα εικότα όπως οι ένοχοι αυτώ παραδοθώσιν εις την τιμωρίαν των νόμων. Κατά την ημετέραν νομοθεσίαν, εις τους παθόντας απόκειται να ζητήσωσι παρά των δικαστηρίων αποζημίωσιν. Ουδείς κανών του

αστικού [sic] δικαίου ή του δικαίου των εθνών υπάρχει, καθ' όν ένα Κράτος είναι υπόχρεον εις αποζημίωσιν απέναντι αλλοδαπού τινος δια τον λόγον, ότι ούτος έπαθεν υπό αξιοποιίνου πράξεως διαπραχθείσης κατ' αυτού υπό τινος των υπηκόων του κράτους τούτου. Μόνον, όταν υπάρχει προφανής αρνησιδικία, δηλαδή όταν το ειρημένον Κράτος αρνείται να παραδώση εις δίκην και να τιμωρήση τους ενόχους, ο παθών αλλοδαπός ηδύνατο να παραπονηθή και να προκαλέση την επέμβασιν της Κυβερνήσεως αυτού.

Άλλως τε, ο κ. Σουλιέ είχε αναγγείλει δημοσίως και επανειλημμένως, ότι η λήξις των παραστάσεων αυτού θα εγίνετο ακριβώς κατά την τελευταίαν Κυριακήν. Παρακαλώ υμάς, Κύριε Πρέσβυ, να λάβητε υπ' όψιν την περίστασιν ταύτην, ήτις θα ήρκει, φρονώ, εις απόδειξιν του ότι το άτομον τούτο, υποχρεωθέν να παύση ήδη την σειράν των παραστάσεων αυτού, δεν υφίσταται αληθείς ζημίας, διότι τούτο είχε αναγγείλει, το επαναλαμβάνω, ότι η παράστασις της 21 Απριλίου, 3 Μαΐου, θα ήτον η τελευταία.

Επιστρέφων υμίν την συνημμένην επιστολήν του κ. Σουλιέ, ης απέχω να καταδείξω τας απότους περί της Ελληνικής Κυβερνήσεως εκφράσεις, δράττομαι της ευκαιρίας ταύτης, κτλ.

(Υπογ.) ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ.

N° 9.

**M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES
RELATIONS EXTÉRIEURES**

Athènes, le 12 mai 1863.

Monsieur,

Je n'adhère ni à l'exposé des faits ni aux raisonnements à l'aide desquels vous tentez de repousser, pour le compte du Gouvernement provisoire, l'obligation d'indemniser les victimes des violences et des crimes dont la progression n'a crû si rapidement que parce qu'elle était tolérée par le Ministre de la Guerre, que l'Assemblée, obligée de transiger avec de déplorables exigences, vient de confirmer.

J'ai le regret, de vous informer que c'était à titre de transaction, et non à *titre d'indemnité complète des dommages matériels et moraux soufferts, que j'avais accepté et déterminé M. Soulié à accepter une somme de vingt mille francs.* Après le refus formel que j'ai reçu de vous, et après le vote d'hier, que ne préparait pas celui du 4 mai, je retire, en vous priant de la considérer *comme n'ayant jamais été faite*, une proposition que m'avait inspiré le désir de faciliter le départ immédiat de M. Soulié.

La prompte acceptation de cette proposition m'avait paru devoir être favorable aux intérêts du trésor hellénique, aussi bien qu'avantageuse à l'ordre public; vous en avez jugé autrement. Je ne crois, d'ailleurs, ni utile ni opportun de répondre avant que j'aie reçu les instructions du Gouvernement Impérial à l'argumentation par laquelle vous me faites l'honneur d'expliquer votre refus.

Recevez, etc.

(Signé) P. BOURÉE.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Βουρέ τω Κυρίω Θεοδώρω Π. Δηλιγιάννη, Υπουργώ επί των Εξωτερικών.

Εν Αθήναις, τη 12 Μαΐου 1863.

Κύριε,

Δεν παραδέχομαι ούτε την έκθεσιν των γεγονότων, ούτε τα επιχειρήματα, δι' ων προσπαθείτε να απορρίψητε από την Προσωρινή Κυβέρνησιν την υποχρέωσιν του ν' αποζημιώση τα θύματα των βαιοπραγιών και των εγκλημάτων, των οποίων η επαύξησις προώδευσε τόσον ένεκα της ανοχής του επί των Στρατιωτικών υπουργού, όντινα η Εθνοσυνέλευσις, υποχρεωμένη να συνδυάση λυπηράς αξιώσεις, εξελέξατο εκ νέου.

Μετά λύπης γνωστοποιώ υμίν, ότι λόγω *συμβιβασμού, ουχί δε λόγω εντελούς αποζημιώσεως των υλικών και ηθικών ζημιών, ας υπέστη ο κ. Σουλιέ, είχαν δεχθή και πείσει αυτόν να δεχθή τας είκοσι χιλιάδας φράγκων.* Αλλά μετά την γενομένην μοι υφ' υμών οριστικήν άρνησιν, και μετά την χθεσινήν ψηφοφορία, ην δεν προεμήνυεν η ψηφοφορία της 4 Μαΐου, αποσύρω, και παρακαλώ υμάς να θεωρήσητε ως *ουδαμώς γενομένην* την πρότασιν, ην μοι ενέπνευσεν η επιθυμία να διευκολύνω την άμεσον αναχώρησιν του κ. Σουλιέ.

Η ταχεία αποδοχή της προτάσεως ταύτης μοι είχε φανή ευνοϊκή δια τα συμφέροντα του Ελληνικού ταμείου και λυσιτελής ως προς την δημοσίαν τάξιν' αλλ' άλλως έδοξεν υμίν. Δεν θεωρώ δε ούτε χρισμον ούτε κατάλληλον ν' απαντήσω, πριν λάβω τας οδηγίας της Αυτοκρατορικής Κυβερνήσεως, εις τα επιχειρήματα, δι' ων μοι κάμετε την τιμήν να εξηγήσετε την ανωτέρω άρνησιν.

Δέξασθε, κτλ.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

N° 10.

**M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES.**

Athènes, le 29 mai 1863.

Monsieur,

Ainsi que j'ai eu l'honneur de vous l'écrire le 12 de ce mois, je n'avais cru ni utile ni opportun de discuter, avant d'avoir reçu les instructions du Gouvernement Impérial, l'argumentation à l'aide de laquelle le Cabinet grec s'est efforcé de justifier son refus d'indemniser M. Soulié. Aujourd'hui ces instructions me sont parvenues; elles sont telles que je les attendais et telles que le Gouvernement Provisoire aurait pu aisément les prévoir; car jamais la légitimité d'une réclamation ne fut moins contestable. Le moment est donc venu pour moi, Monsieur, d'apprécier, en les réfutant, les raisonnements qui tendaient à infirmer les droits de M. Soulié.

Dans le premier paragraphe de la lettre à laquelle je réponds, je rencontre tout d'abord une erreur: en effet, ce ne sont pas *quelques-unes des personnes de la troupe de M. Soulié qui ont été victimes accidentellement*, c'est contre cette compagnie elle-même que les plus mauvaises passions se sont soulevées en s'attaquant indifféremment et indistinctement à tout le personnel qui la compose, et même au public qui assistait aux représentations. On a débuté par des jets de pierres; ensuite, le besoin de nuire s'excitant par la certitude de l'impunité et par le mal déjà commis, on a recouru à l'incendie, puis on a procédé à de journalières invasions du cirque, jusqu'au jour où l'on en arrivait à l'assassinat commis en pleine rue d'Athènes et au viol perpétré avec des circonstances atroces.

La Légation Impériale avait apprécié comme il convenait le sentiment dont s'était inspirée l'Assemblée quand elle flétrissait ces crimes par un vote d'indignation. Mais, Monsieur, en recevant le message du Président, j'avais pensé qu'un tel vote obligeait, qu'il

n'était pas une abstraction sans conséquences positives, et qu'il impliquait la résolution d'indemniser les victimes: j'avais pensé que l'Assemblée, dont la conscience représente la conscience même de la Grèce, aurait cru qu'après avoir voté, il lui resterait quelque chose à faire pour l'honneur et la considération de ce pays, qui peuvent n'être pas sérieusement compromis par les crimes commis, mais à la condition que l'indignation publique se soit prouvée, non-seulement par des paroles, mais par des actes de sympathique réparation.

Des mesures énergiques propres à assurer la sécurité publique ont été promises; jusqu'au 23 de ce mois elles étaient encore attendues vainement; mais lors même qu'il en eût été autrement, l'énergie dont auraient fait preuve les autorités préposées au maintien de l'ordre, ne saurait les exonérer de la responsabilité que fait peser sur elles la tolérance grâce à laquelle, pendant un mois environ, tous les crimes énumérés dans le Code pénal ont pu se produire avec impunité: j'accepte volontiers, Monsieur, l'espérance d'une ère meilleure, je veux même consentir à croire, comme vous voulez bien me le faire espérer, que justice sera faite; que les malfaiteurs qui, presque tous les soirs, ont lancé des grêles de projectiles contre les acteurs et le public; que les soldats qui entraient en bandes nombreuses et souvent le sabre au poing, menaçant et frappant les employés français; que ceux qui ont tué deux chevaux, qui ont amené, en tranchant *les étais*, la chute d'un mât, lourd comme le mât de hune d'un vaisseau, pour écraser les musiciens allemands de M. Soulié, et le contraindre à prendre un orchestre grec; je veux croire, dis-je, que les hommes qui ont figuré dans cette série de méfaits pour aboutir à l'assassinat et au viol, seront punis conformément à la rigueur des lois dont le Gouvernement paraissait avoir oublié l'existence, aussi bien que les coupables eux-mêmes; mais, j'ai l'honneur de vous le demander, Monsieur, en quoi l'application de ces châtiments tardifs, quelle qu'en doive être la rigueur, empêchera-t-elle que sous le régime d'une scandaleuse impunité, les délits ne soient nés des contraventions tolérées, les crimes des délits, et que la responsabilité de tout cet ensemble funeste n'incombe lourdement à l'autorité, qui se décide enfin à saisir en quelques heures une faible partie des coupables qui se

sont multipliés pendant des semaines, en pleine sécurité, grâce à un parti pris de ne rien voir, qu'ils pourraient prendre pour une secrète connivence sans se tromper trop grossièrement.

Dans l'exécution de ces engagements, Monsieur, il y aura accomplissement d'un devoir; il n'y a rien qui dispense le Gouvernement hellénique d'un autre devoir, qui est celui d'indemniser ceux qui ont souffert par son fait: Quant à moi, je ne vois rien dans ces promesses qui doive me distraire de la poursuite des indemnités dues aux victimes du passé.

Il m'est, d'ailleurs, impossible, Monsieur, de laisser passer sans protester une phrase dans laquelle vous dites que *la tranquillité et l'ordre ont régné dans ce pays depuis la révolution d'Octobre*: Une Note de M. le Ministre d'Angleterre a déjà fait justice de cette assertion et me dispense de l'examiner *in extenso*. La vérité serait de dire que peu de maux auraient été à déplorer, si de coupables ambitions n'avaient créé plus ou moins directement les calamités qui désolent ce pays, et qui ne sont pas le fait de la population elle-même; celle-ci a droit à ce que l'on fasse cette distinction, qui est à son honneur.

Vous paraissez persister à douter, Monsieur, que M. Soulié ait reçu une autorisation de venir donner des représentations en Grèce: Si M. Soulié *dit avoir* cette autorisation, c'est qu'il la possède en effet: c'est seulement après l'avoir obtenue qu'il est venu d'Égypte, et qu'il a fait les frais d'un voyage d'Alexandrie à Athènes pour sa troupe équestre, qui se composait de *cinquante-sept* personnes et de *vingt* chevaux.

Si vous voulez bien, Monsieur, faire des recherches sur les registres de la Police, cette autorisation se trouvera sous le numéro 1813; elle est datée du 18/30 mars. Une première autorisation (celle-ci antérieure à la révolution) avait déjà été accordée le 29 septembre (11 octobre), sous le N° 6356.

Tout argument tiré contre M. Soulié du non-accomplissement de cette formalité doit donc être écarté, que cet argument soit posé formellement ou seulement introduit par voie d'insinuation; il paraît regrettable qu'on persiste à en tenter l'emploi, après que j'ai affirmé l'existence de la pièce dont il s'agit.

Cette autorisation de venir donner des représentations à Athènes, qui obligeait M. Soulié à respecter les ordonnances et les règlements en vigueur, obligeait également le Gouvernement Provisoire à les faire respecter en ce qui touchait à la sécurité de M. Soulié, de sa troupe et du public. Le Gouvernement était surtout astreint à respecter lui-même la loi dans la conduite de ses agents: ce double devoir était dans la situation même, et c'était un contrat tacite qui vaut bien le contrat de l'absence duquel on paraît chercher à se prévaloir. Or, quand M. Soulié remplissait rigoureusement toutes ses obligations (car je repousse formellement les accusations par lesquelles on a voulu, en lui prêtant des torts imaginaires, atténuer les crimes qu'on commettait contre lui), quand, dis-je, M. Soulié remplissait toutes ses obligations, le Gouvernement Provisoire, représenté par la police et les nombreux soldats envoyés par le Ministre de la Guerre, manquait à tous ses devoirs de protection, et non-seulement il n'empêchait pas les désordres, les violences et les crimes, mais il devenait lui-même par ses représentants la cause première et presque unique de tous ces excès. Ainsi, la majorité des sous-officiers et soldats préposés à la garde extérieure du cirque, s'introduisaient sans billets d'entrée et faisaient entrer leurs camarades. Pourquoi ne les réprimait-on pas? ...

Les soldats jetaient des pierres énormes sur le public, et quand, par hasard, M. Soulié les désignant, obtenait qu'ils fussent arrêtés, pourquoi les faisait-on immédiatement relâcher? ...

Quand le feu a été mis à la tente et le mât abattu quelles recherches ont été faites contre les malfaiteurs?... Où y a-t-il trace d'une procédure quelconque? ...

Lorsque la Légation de l'Empereur signalait un homme qui avait frappé un Français et menacé M. Soulié le sabre au poing, n'arrivait-il pas *un rapport pour assurer que c'était M. Soulié qui avait menacé ou frappé un sous-officier armé, dans ce même cirque où il y avait peut-être trois-cents officiers, sous-officiers et soldats tous armés eux-mêmes?* À qui espère-t-on faire croire de pareilles allégations?... Pourquoi ne vient-on pas nous dire aussi que c'est le domestique nègre qui a tenté d'assassiner les deux sous-officiers dans le cirque et de les achever dans la pharmacie?... Pourquoi ne vient-on pas

nous dire que ces malheureuses femmes autrichiennes ont entraîné les soldats?... Ce sont les mêmes hommes que M. le Ministre de la Guerre s'efforçait d'innocenter la veille; que ne tente-t-il de les défendre encore aujourd'hui? Je ne crains pas, Monsieur, de répéter ces détails, parce que dans la lettre à laquelle je réponds, vous argumentez constamment sur des troubles: je ne saurais donc trop le redire, à mon tour, c'est d'un ensemble de crimes qu'il s'agit et non de troubles dont quelque agitation politique aurait été le prétexte, la cause ou l'occasion, et je voudrais faire, une fois pour toutes, justice de cette équivoque par laquelle vous tentez d'établir que M. Soulié doit recourir aux tribunaux.

M. Soulié n'a rien à démêler avec les tribunaux, *parce qu'il accuse le Gouvernement hellénique lui-même*. M. Soulié ne réclame pas des indemnités à propos de quelques circonstances fortuites préjudiciables à ses intérêts, à propos de quelque méfait ordinaire; la vérité n'est point telle: les pertes éprouvées par M. Soulié sont *du fait du Gouvernement seul*, parce que contraventions, délits ou crimes, tout a été commis par les hommes qui le représentaient.

Pourquoi M. Nottis Botzaris, Ministre de la Guerre, a-t-il laissé pendant vingt jours l'audace grandir et l'impunité s'avérer?

Pourquoi dans la journée du 4 mai, cinq heures après cette scène de boucherie qui avait eu deux cents témoins et dans laquelle le domestique de M. Soulié aurait dû laisser la vie, M. le ministre de la Guerre se montrait-il sur la route de Patisia, où je l'ai vu moi-même, a trois-cents pas du théâtre du meurtre, sur lequel il avait dû nécessairement passer aussi bien que devant les assassins qui se targuaient hautement de sa protection et bravaient ma propre présence?...

Pourquoi ces scandales?...

Pourquoi cette impunité?...

Pourquoi, peu de jours auparavant, un soldat condamné par la justice militaire pour avoir blessé un officier de notre marine, était-il vu, en liberté, dans les rues d'Athènes, par l'officier même qu'il avait assailli?...

Est-il nécessaire, Monsieur, que dans un document destiné peut-être à devenir public, je sorte du sujet que je traite pour dire quels intérêts étranges et peut-être contraires au bien de ce pays exigeaient que M. Botzaris fût Ministre de la guerre, et le redevint?...

Vous pensez, Monsieur, rétrospectivement que la police aurait pu retirer à M. Soulié son autorisation. Ce droit n'était pas douteux, mais à la condition expresse qu'une indemnité équitable aurait été accordée; car ce n'était pas M. Soulié qui s'était trompé en venant d'Égypte, mais bien la police qui avait autorisé sa venue et ses représentations. Il ne pouvait, en justice, en perdre le bénéfice, après les frais considérables faits sur la foi du Gouvernement hellénique, que par des fautes dont il se serait rendu coupable. Or, on n'a rien à lui reprocher; tous ses torts, on ne saurait trop le redire, c'est d'avoir eu sa tente incendiée, son théâtre envahi, son public mis en fuite par des projectiles, ses employés assassinés et ses actrices violées.

Il m'est impossible d'admettre que l'interruption momentanée des représentations, qui avait eu lieu dans le courant d'avril, vous fournisse un argument à l'appui de la prétention que je viens de combattre; je crois même que c'est le contraire qui arrive: je rencontre encore là une erreur de mots: Vous me faites l'honneur de me dire qu'à cette époque, les représentations avaient recommencé à la suite de mon *intercession*. Il n'y a pas eu *intercession*, Monsieur; il y a eu une lettre du Ministre de France au Ministre des Affaires étrangères pour établir que si le Gouvernement, au lieu de protéger M. Soulié contre des violences, retirait l'autorisation, M. Soulié aurait droit à une indemnité considérable que je réclamerais, à ce mot d'*indemnité*, l'ordre de reprendre les représentations fut donné à M. Soulié, et je reçus l'assurance que des mesures protectrices seraient prises l'avenir.

Ce que j'ai dit plus haut prouve que je tiens pour parfaitement saine la théorie que vous rappelez, en terminant, quant aux attributions des tribunaux: ils sont juges des cas ordinaires; mais quand il y a impuissance de la justice, par suite de la culpabilité de l'État lui-même, l'action des Gouvernements étrangers intéressés devient nécessaire à la protection de leurs nationaux, et c'est parce

que nous sommes dans une de ces circonstances, que j'interviens avec toute l' autorité du droit.

Le dernier argument par lequel, Monsieur, vous justifiez le refus de l' indemnité réclamée, ne m'a causé pas moins de surprise que les premiers. Dès son arrivée, M. Soulié avait publié, dites-vous, que son séjour ne durerait qu'un mois, et vous en concluez que M. Soulié ayant donné, tant bien que mal, le nombre de représentations qu'il avait annoncées, et traversé l'atmosphère de violences et de crimes dans laquelle il lui a fallu vivre, *cet individu* (le mot n'est pas de moi) était obligé de cesser ses représentations et n'avait pas à se plaindre de véritables pertes puisque la représentation du 21 avril (3 mai) avait été annoncée, dès l'origine, comme devant être la dernière.

J'aurais été enclin, Monsieur, à répondre très sommairement à ce dernier argument, si je n'avais su qu'on lui attribuait une valeur considérable: je le discuterai donc, en conséquence de cette information.

Chacun sait que toute entreprise théâtrale débutant dans une ville, a pour habitude d'annoncer que les représentations seront peu nombreuses, afin d'exciter ainsi la curiosité publique. M. Soulié a pratiqué cet usage sans soupçonner assurément qu'il aliénait spontanément, sur les affiches de son spectacle, la faculté de partir *avant* ou *après* le terme qu'il avait annoncé devoir être celui de son séjour.

Comment le cabinet n'a-t-il pas vu que ce système n'eût été possible à soutenir, que si le terme fixé par M. Soulié avait été la conséquence d'une entente entre lui et l'autorité locale; or vous savez qu'il n'y a eu rien de semblable. Quand M. Soulié venait ici d'Égypte à grand frais, avec une autorisation régulière, les éléments de la détermination qu'il avait prise, ne sont pas difficiles à deviner: il avait fait ses calculs pour que son séjour à Athènes et les recettes qu'il y réaliserait, représentassent ses frais de voyage, les émoluments de son personnel, l'entretien de ses écuries et un bénéfice. C'est sur ces données que le Gouvernement grec lui-même doit raisonner, car en dehors d'elles, il n'y aurait plus ni probité, ni loyale interprétation de l'autorisation accordée, ni juste appréciation des positions respectives.

Je ne sais si M. Soulié avait dit sérieusement que le 4 mai serait le terme de son séjour à Athènes, et je suis peu curieux de le savoir; ses dénégations à cet égard sont formelles; mais en supposant qu'il ne fût pas sincère, j' ai démontré qu'il n'avait nullement donné le droit de lui imposer son départ; ce droit appartenait d'autant moins au Gouvernement grec que M. Soulié n'avait pu prévoir le sort qui lui était réservé, ni supposer que son théâtre envahi et presque toujours plein lui rapporterait *six mille* au lieu de *vingt-cinq* à *trente mille* drachmes.

Je n'ai pas à défendre M. Soulié quant aux inconvenances de forme qui se seraient glissées dans sa plainte, mais ne faut-il pas reconnaître que quelques vivacités d'expression seront assez compréhensibles de la part d'un homme exaspéré par ce qu'il a souffert, quand il parle du Gouvernement considéré comme l'auteur des calamités qui ont excité l'indignation de l'assemblée nationale elle-même.

Une réclamation ainsi motivée, Monsieur, avait droit à ma plus énergique protection; cependant, prenant en considération la situation financière de la Grèce, j'avais recherché les moyens de concilier les intérêts de M. Soulié et les embarras du trésor hellénique.

M. Soulié avec ses ressources épuisées, m'avait exprimé l'espoir qu'un voyage à Tiflis lui donnerait l'occasion d'y réparer les désastres éprouvés à Athènes. Mais la saison le pressait, car il devait penser à l'aller, au séjour, au retour; *vingt mille* francs qui lui auraient été payés immédiatement, lui eussent permis de satisfaire aux dettes qu'il avait à Athènes, lui auraient facilité son départ: Ces *vingt mille* francs avaient ainsi pour lui une valeur égale à une somme double ou triple qui lui aurait été remise quelques semaines plus tard; il le comprit et consentit à accepter, *par transaction*, 20,000 francs, si on les lui remettait sur le champ: cette transaction a été refusée péremptoirement.

A la suite de ce refus, assurément fort inattendu, j'ai eu l'honneur de vous écrire, Monsieur, pour vous inviter à considérer la proposition dont je viens de parler comme nulle et comme n'ayant jamais été faite, et aujourd'hui c'est la réparation complète des pertes éprouvées par M. Soulié que j'ai l'honneur de réclamer du Gouvernement hellénique.

Une Note que j'ai sous les yeux évalue ces pertes, jusqu'au 3 mai, à 62,236 francs: j'ai étudié la réclamation de M. Soulié avec cet esprit de

modération dont la combinaison à laquelle j'ai fait allusion plus haut, est une preuve sans réplique, et j'ai cru devoir la réduire à 38,000, en rejetant tout ce qui pouvait prêter à contestation. Toutefois, les frais faits, depuis le 3 mai, par M. Soulié, réduit à emprunter sur gage pour entretenir son personnel à partir de cette époque, sont à ajouter: ces frais représentent 300 fr. par jour, sans parler du dommage occasionné par la perte de temps. Quant à l'indemnité due au nègre arraché aux soldats qui avaient résolu de l'assassiner, j'ai jugé qu'une somme de 6,000 fr., représentant une rente annuelle de 300 fr., devait lui être allouée, pour le cas où il resterait estropié, et que cette somme devrait m'être remise: j'en reverserais la moitié dans le trésor hellénique, si le nègre blessé conservait l'usage de sa main, l'autre moitié lui restant acquise à titre d'indemnité.

Une plus longue polémique serait, désormais, superflue, Monsieur: je me plais donc à espérer qu'il sera fait droit immédiatement à la présente réclamation.

Recevez, etc.

(Signé) P. BOURÉE.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Βουρέ τω Κυρίω Θεοδώρω Π. Δηλιγιάννη, Υπουργώ επί των Εξωτερικών.

Εν Αθήναις, την (29) 17 Μαΐου 1863.

Κύριε,

Καθώς είχαν την τιμήν να γράψω υμίν κατά την 12 του μηνός τούτου, ούτε χρήσιμον ούτε κατάλληλον ενόμισα να συζητήσω πριν ή λάβω τας οδηγίας της Αυτοκρατορικής Κυβερνήσεως, τα επιχειρήματα δι' ων το ελληνικόν Υπουργείον προσεπάθησε να δικαιολογήση την περί αποζημιώσεως του κ. Σουλιέ άρνησιν αυτού. Σήμερον έλαβον τας οδηγίας ταύτας, αίτινες εισί τοιαύται, οίας προσεδόκων, και οίας η προσωρινή Κυβέρνησις ηδύνατο ευκόλως να προΐδη, καθ' όσον ου-

δέποτε το νόμιμον τινος απαιτήσεως υπήρξεν ήττον αμφισβητήσιμον. Επήλθεν άρα δι' εμέ η στιγμή, Κύριε, να κρίνω και αναιρέσω τους προταχθέντας λόγους προς αναίρεσιν των δικαιωμάτων του κ. Σουλιέ.

Εν τη πρώτη παραγράφω της επιστολής, εις ην αποκρίνομαι, ευρίσκω ευθύς εν σφάλμα' τώντι, *ουχί τινα πρόσωπα της θεατρικής εταιρίας του κ. Σουλιέ τυχαίως έπαθον, αλλά καθ' ολοκλήρου της συνοδίας ταύτης τα χείριστα των παθών εξηγέρθησαν, προσβαλόντα αδιαφόρως και αδιακρίτως παν εις αυτήν ανήκον πρόσωπον και αυτό έτι το κοινόν, το εις τας παραστάσεις φοιτών. Εν πρώτοις εγένετο αρχή από του βάλλειν πέτρας, κατόπιν της προς το κακοποιείν ορμής, διεγειρομένης υπό της περί της ατιμωρησίας βεβαιότητος και υπό του γενομένου ήδη κακού, κατέφυγον εις την πυρκαϊάν και εφεξής προέβησαν εις καθημερινάς κατά του υποδρομίου επιδρομάς μέχρι της ημέρας, καθ' ην έφθασαν εις την εν μέση οδώ γενομένην εν Αθήναις δολοφονίαν και εις τον διαπραχθέντα μετά τοσαύτης ωμότητος βιασμόν.*

Η Αυτοκρατορική Κυβέρνησις έκρινεν ως έδει το αίσθημα, αφ' ου η Συνέλευσις ενεπνεύσθη, ότε δια της αγανακτήσεως, ην η ψήφος αυτής απέφηνεν, εστιγμάτισε τα εγκλήματα ταύτα. Αλλ' ότε, Κύριε, έλαβον το διάγγελμα του Προέδρου, εστοχάσθην ότι τοιαύτη ψηφοφορία επέβαλλεν υποχρεώσεις, ότι δεν ήτον αφηρημένον τι πράγμα άνευ θετικών συνεπειών, και ότι συνεπήγετο την περί αποζημιώσεως των θυμάτων απόφασιν' εστοχάσθην, ότι η Συνέλευσις, ης η συνείδησις παριστά την συνείδησιν αυτήν της Ελλάδος, θα επίστευεν, ότι, αφού εψηφοφόρει, υπελείπετο έτι αυτή να πράξη τι δια την τιμήν και την υπόληψιν της χώρας ταύτης, αίτινες δύνανται μεν να μη προσβληθώσι σπουδαίως υπό των διαπραχθέντων εγκλημάτων, αλλ' υπό τον όρον, ότι η κοινή αγανάκτησις θ' απεδεικνύετο ου μόνον δια λόγων, αλλά και δια πράξεων συμπαθούς των αδικημάτων επανορθώσεως.

Υπόσχεσις εδόθη περί λήψεως συντόνων μέτρων προς εμπέδωσιν της δημοσίας ασφαλείας, και όμως μέχρι της 23 (11) του μηνός τούτου εις μάτην περιεμένομεν αυτά. Αλλά και καθ' ην περίπτωσιν άλλως είχον τα περί τούτου, η δραστηριότης, ην δήθεν επέδειξαν αι επιτετραμμένοι την τήρησιν της τάξεως Αρχαί, δεν δύναται ν' απαλλάξη αυτάς της ευθύνης, ήτις επιβαρύνει αυτάς δια την ανοχήν, ης

ενεκα επί ένα σχεδόν μήνα πάντα τα εν τω Ποινικώ Κώδικι αριθμούμενα κακουργήματα ηδυνήθησαν ατιμωρητί να διαπραχθώσι. Προθύμως αποδέχομαι, Κύριε, την περί κρείττονος εποχής ελπίδα' συγκατατίθεμαι μάλιστα εις το να πιστεύω, κατά τας ελπίδας, ας περί τούτου μοι παρέχετε, ότι οι ένοχοι θα δώσωσι δίκην των πεπραγμένων, ότι οι κακούργοι, οίτινες σχεδόν καθ' εκάστην εσπέραν έρριπτον χάλαζαν βλημάτων κατά των υποκριτών και του κοινού, ότι οι στρατιώται, οίτινες εισήρχοντο καθ' ομάδας πολυαρίθμους, φέροντες γυμνήν ανά χείρας την σπάθην, απειλούντες και δέροντες τους Γάλλους υπαλλήλους, ότι οι φονεύσαντες δύο ίππους, και οι δια της αποκοπής των κρατούντων αυτόν σχοινίων επαγαγόντες την πτώσιν ενός ιστού, βαρέος ως το καρχήσιον δικρότου, και τούτο όπως κατασυντρίψωσι τους Γερμανούς μουσικούς του κ. Σουλιέ, αναγκάσωσι δε αυτόν να παραλάβη ορχήστραν εξ Ελλήνων, κλίνω, λέγω, εις το να πιστεύσω, ότι οι εν τη σειρά ταύτη των εγκλημάτων διαπρέψαντες, προβάντες δ' επί τέλους μέχρι της δολοφονίας και του βιασμού, τιμωρηθήσονται μεθ' όλης της αυστηρότητος των νόμων, ων η Κυβέρνησις εφάινετο λησμονήσασα την ύπαρξιν, ως και αυτοί οι ένοχοι. Αλλά λαμβάνω την τιμήν να ερωτήσω υμάς, Κύριε, κατά πόσον η επιβολή της βραδείας ταύτης τιμωρίας, έστω και αυστηροτάτης, θα ισχύση, ώστε, σκανδαλώδους ατιμωρησίας επικρατούσης, τα πταιίσματα ανεκτά όντα, να μη γεννήσωσι πλημμελήματα, ταύτα να μη γεννήσωσι κακουργήματα και η ευθύνη του συνόλου των αποτροπαίων τούτων γεγονότων να μη επιτέση βαρεία επί της Αρχής, ήτις επί τέλους αποφασίζει να συλλάβη εντός ολίγων ωρών μικρόν τι μέρος των ενόχων, οίτινες επολλαπλασθιάσησαν επί εβδομάδας, όντες εντελώς ανενόχλητοι, χάρις εις το σύστημα των Αρχών του να μη βλέπωσι τίποτε, σύστημα, όπερ εκείνοι ηδύναντο άριστα να εκλάβωσιν ως μυστικήν συννεοχήν, χωρίς να πλανηθώσι πλάνην μεγάλην.

Δια της εκπληρώσεως των υποχρεώσεων τούτων, Κύριε, εκτελείτε εν καθήκον' αλλ' ουδέν απαλλάττει την Ελληνικήν Κυβέρνησιν ενός άλλου καθήκοντος, της αποζημιώσεως δηλ. εκείνων, οίτινες ένεκα αυτής έπαθον' το κατ' εμέ, εν ταις υποσχέσεσι ταύταις ουδέν βλέπω το δυνάμενον να με αποτρέψη της επιδιώξεως των εις τα θύματα του παρελθόντος οφειλομένων αποζημιώσεων.

Άλλως τε αδύνατον μοι είναι να παραδράμω, άνευ διαμαρτυρήσεως, φράσιν τινά, εν η λέγετε, ότι η ησυχία και η τάξις επεκράτησαν εν τη χώρα ταύτη από της επαναστάσεως του Οκτωβρίου.

Διακοίνωσίς τις του κ. Πρέσβευς της Αγγλίας, ανατρέψασα ήδη πρόρριζα την διαβεβαίωσιν ταύτην, με απαλλάττει ήδη του να εξετάσω αυτήν δια μακρών. Η αλήθεια είναι να είπωμεν, ότι δι' ολίγα κακά θα ελυπούμεθα, εάν ένοχοι φιλοδοξίαι δεν εδημιούργουν κατά το μάλλον και ήττον τας συμφοράς, αίτινες κατατρύχουσι την χώραν ταύτην, και αίτινες δεν προέρχονται εξ αυτών των κατοίκων, οίτινες δικαιούνται πάντως εις το να γείνη η διάκρισις αύτη προς τιμήν αυτών.

Φαίνεσθε αμφιβάλλοντες πάντοτε, ότι ο Κύριος Σουλιέ έλαβε την άδειαν να έλθη εις την Ελλάδα, όπως δώση θεατρικής παραστάσεις. Εάν ο κ. Σουλιέ λέγη, ότι έχει την άδειαν ταύτην, λέγει τούτο διότι έχει αυτήν αληθώς' μόνον αφού την έλαβεν, ήλθεν εξ Αιγύπτου και υπέστη την δαπάνην της από Αλεξανδρείας εις Αθήνας μεταβάσεως της θεατρικής αυτού συνοδίας, συγκεκριμένης εκ πενήτηκοντα επτά προσώπων και είκοσιν ίππων.

Εάν ευαρεστήσθε, Κύριε, να διατάξητε να γείνωσιν έρευναι εις τα βιβλία της Αστυνομίας, θα φανή, ότι η περι ης ο λόγος άδεια φέρει αριθμόν 1813, χρονολογίαν δε 18/30 Μαρτίου, αλλά και πρώτη άδεια (αύτη προ της επαναστάσεως) τω είχε χορηγηθή κατά την 29 Σεπτεμβρίου, 11 Οκτωβρίου, υπ' αριθ. 6356.

Παν άρα επιχείρημα κατά του κ. Σουλιέ, από της μη εκπληρώσεως της τοιαύτης διατυπώσεως συναγόμενον, πρέπει να τεθή εκ μέσου, είτε το τοιούτον επιχείρημα διαρρήδην μνημονεύεται, είτε πλαγίως πως παρεισάγεται. Λυπηρόν δε φαίνεται μοι να υπάρχη επιμονή εις το να γείνη απόπειρα τις προς χρήσιν αυτού, αφού εβεβαίωσα την ύπαρξιν του περι ου ο λόγος εγγράφου.

Η άδεια αύτη του να έλθη ίνα δώση παραστάσεις εν Αθήναις, ήτις υπεχρέου τον κ. Σουλιέ να σεβασθή τας εν ισχύι διατάξεις και τους κανονισμούς, υπεχρέου επίσης την προσωρινήν Κυβέρνησιν να καταστήση αυτούς σεβαστούς ως προς την ασφάλειαν του κ. Σουλιέ, της συνοδίας αυτού και του κοινού. Η Κυβέρνησις προ πάντων ην υπόχρεως να σεβασθή αυτή αύτη τον νόμον εν τη πολιτεία των πρακτόρων αυτής, αυτή δε τωνπραγμάτων η κατάστασις συνεπήγετο το διτλούν

τούτο καθήκον, και υπήρχεν ούτω σιωπηλόν τι συμβόλαιον, ισχυρόν επίσης ως το συμβόλαιον, εκ της ελλείψεως του οποίου φαίνεται ότι θέλουσι να επωφεληθώσιν. Αφού άρα ο κ. Σουλιέ εξεπλήρου αυστηρώς πάσας τας εαυτού υποχρεώσεις, (διότι αποκρούω διαρρήδην τας κατηγορίας, δι' ών, αποδιδομένων εις αυτόν φαντασιωδών αδικημάτων, εγένετο προσπάθεια να παρασταθώσιν ελαφρότερα τα κατ' αυτού διαπραχθέντα εγκλήματα), αφού, λέγω, ο κ. Σουλιέ εξεπλήρου πάσας αυτού τας υποχρεώσεις, η προσωρινή Κυβέρνησις, παριστωμένη υπό της Αστυνομίας και των πολυαριθμών στρατιωτών των υπό του υπουργού των Στρατιωτικών αποστελλομένων, δεν εξεπλήρου το επιβαλλόμενον αυτή καθήκον προστασίας· ου μόνον δε δεν εμπόδιζε τας αταξίας, τας βιαιοπραγίας και τα κακουργήματα, αλλά καθίστατο αυτή αύτη δια των αντιπροσώπων αυτής η πρώτη και σχεδόν η μόνη αιτία όλων τούτων των ατοπημάτων. Ούτως, οι πλείστοι των επιτετραμμένων την εξωτερικήν του ιπποδρομίου φρούρησιν υπαξιωματικών και στρατιωτών, και αυτοί άνευ εισιτηρίων υπεισέδουον και τους συντρόφους αυτών εισήγαγον. Διατί δεν περιέστελλον αυτούς;...

Οι στρατιώται έρριπτον λίθους παμμεγίστους επί του κοινού, και ότε τυχόν ο κ. Σουλιέ, καταδεικνύων αυτούς επετύγχανε την κράτησιν αυτών, δια τί αμέσως απελύεντο;

Ότε το πυρ εβλήθη εις την σκηνήν και ο ιστός ερρίφθη κάτω, τίνες εγένοντο εξετάσεις κατά των κακούργων; που υπάρχει ίχνος οιασδήποτε δικαστικής καταδιώξεως;

Ότε η Πρεσβεία του Αυτοκράτορος κατεδείκνυεν άνθρωπόν τινα, όστις εκτύπησεν ένα Γάλλον και ηπέιλησε τον κ. Σουλιέ, έχων την σπάθην γυμνήν ανά χείρας, δεν ήρχετο έκθεσις βεβαιούσα, ότι ο κ. Σουλιέ ηπέιλησεν ή εκτύπησεν ένοπλόν τινα υπαξιωματικόν εν αυτώ τούτω τω ιπποδρομίω, εν ω υπήρχον ίσως τριακόσιοι αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και στρατιώται, οι πάντες ωπλισμένοι. Εις τίνα νομίζουσιν, ότι δύνανται να καταστήσωσι πιστευτούς τους τοιούτους ισχυρισμούς; ... Δια τί δεν έρχονται ίνα είπωσιν ημίν, ότι ο Αιθίοψ υπηρέτης ην ο αποπειραθείς να δολοφονήση τους δύο υπαξιωματικούς εν τω ιπποδρομίω και ν' αποτελειώση αυτούς εν τω φαρμακείω;... Δια τί δεν έρχονται να μας είπωσιν, ότι αι δυστυχείς εκείναι Αυστριακαί γυναίκες απήγαγον τους στρατιώτας; Αυτοί εισίν οι άν-

θρωποι εκείνοι ακριβώς, ούς ο υπουργός των Στρατιωτικών επειράτο να υπερασπισθή την προτεραίαν' δια τί δεν δοκιμάζει να τους υπερασπισθή και σήμεραν έτι; Δεν διστάζω, Κύριε, να επαναλάβω τας λεπτομερείας ταύτας, διότι εν τη επιστολή, εις ην απαντώ, στηρίζετε διαρκώς τα επιχειρήματα υμών επί ταραχών. Οφείλω λοιπόν καγώ να είπω και πάλιν και πάντοτε, ότι πρόκειται περί σειράς κακουρημάτων και ουχί περί ταραχών, ων πολιτικός τις σάλος ήθελεν είναι η πρόφασις, η αιτία ή η ευκαιρία, και θέλω άπαξ δια παντός να καταστρέψω το εξηυρημένον επιχείρημα, δι' ου προσπαθείτε ν' αποδείξητε, ότι ο κ. Σουλιέ οφείλει να προσφύγη εις τα δικαστήρια.

Ο κ. Σουλιέ ουδόλως είχε να προσφύγη εις τα δικαστήρια, διότι κατηγορεί αυτήν την Ελληνικήν Κυβέρνησιν. Ο κ. Σουλιέ δεν αξιολογεί αποζημιώσεις ένεκα τινων τυχαίων γεγονότων, επιβλαβών εις τα συμφέροντα αυτού' το τοιούτον δεν είναι αληθές. Αι ζημίαι, ας υπέστη ο κ. Σουλιέ, προέρχονται εκ μόνης της Κυβερνήσεως, διότι πταίσματα, πλημμελήματα ή κακουρήματα, τα πάντα διεπράχθησαν παρά των εκπροσωπούντων αυτήν ανθρώπων.

Δια τί ο κ. Δ. Νότη Βότσαρης, ο επί των Στρατιωτικών Υπουργός, επέτρεψεν επί 20 ημέρας, η μεν θρασύτης ν' αυξάνη, η δε ατιμωρησία να επιδεικνύηται;

Διατί κατά την ημέραν της 4 Μαΐου, μετά πέντε ώρας από της φονίας σκηνης, εις ην διακόσιοι παρήσαν μάρτυρες, και εις ην ο υπηρέτης του κ. Σουλιέ θα εφονεύετο, ο κύριος επί των Στρατιωτικών υπουργός εφαινετο εν τη οδώ των Πατησίων, όπου εγώ αυτός τον είδον, εις απόστασιν τριακοσίων βημάτων από του θεάτρου του φόνου, όθεν βεβαίως ως και προ των δολοφόνων, οίτινες ενηβρύνοντο φανερά επί τη προστασία αυτού, περιεφρόνουν δε και την ιδίαν εμού παρουσίαν;

Δια τί τα σκάνδαλα ταύτα; δια τί η ατιμωρησία αύτη; δια τί προ πέντε ημερών στρατιώτης, καταδικασθείς παρά της στρατιωτικής δικαιοσύνης ως τραυματίσας αξιωματικόν τινά του ημετέρου ναυτικού, εθεάτο ελεύθερος εν ταις οδοίς των Αθηνών υπ' αυτού του αξιωματικού, καθ' ού είχεν επιτεθή;

Είναι ανάγκη, Κύριε, εν εγγράφω προωρισμένω ίσως να περιέλθη εις την δημοσιότητα, να εξέλθω του θέματος περι ου πραγματεύομαι, όπως είπω τίνα παράδοξα και ίσως εναντία προς το καλόν

του τόπου τούτου συμφέροντα απήτησαν όπως ο κ. Βότσαρης γείνη υπουργός των Στρατιωτικών και διορισθή και πάλιν ως τοιούτος;...

Φροντείτε, Κύριε, εις το παρελθόν αναφερόμενοι, ότι η Αστυνομία εδύνατο ν' ανακαλέση την δοθείσαν εις τον κ. Σουλιέ άδειαν. Το τοιούτον δικαίωμα είναι αναμφισβήτητον, αλλ' υπό τον ρητόν όρον, ότι εδίδετο δικαία τις αποζημίωσις, διότι ουχί ο κ. Σουλιέ ηπατήθη εξ Αιγύπτου ερχόμενος, αλλ' η Αστυνομία, ήτις επέτρεψε την άφιξιν και τας παραστάσεις αυτού. Κατά δίκαιον λόγον δεν ηδύνατο ούτος να στερηθή του ευεργετήματος τούτου μετά τας μεγάλας δαπάνας, ας υπέστη πεποιθώς επί την Ελληνικήν Κυβέρνησιν, ειμή μόνον ένεκα σφαλμάτων, ων καθίστατο ένοχος' πλην τοιούτον τινά έλεγχον δεν δύναται τις να τω απευθύνη. Πάντα τα σφάλματα αυτού, και τούτο δεν δύναται τις αρκούντως να επαναλάβη, είναι, ότι η μεν σκηνή αυτού επυρπολήθη, το δε θέατρον αυτού κατελήφθη υπό των εισορμώντων, οι δε παριστάμενοι θεαταί ετράπησαν εις φυγήν ένεκα των βαλλομένων λίθων, οι δε υπάλληλοι αυτού εδολοφονήθησαν και αι υποκρίτριαι αυτού παρεβιάσθησαν.

Αδυνατώ να παραδεχθώ, ότι η στιγμιαία των παραστάσεων διακοπή, η γενομένη κατά τον Απρίλιον, παρέχει υμίν επιχείρημα τι προς υποστήριξιν του ισχυρισμού, ον άρτι κατεπολέμησα' πιστεύω μάλιστα, ότι το εναντίον συμβαίνει. Απαντώ δε και ενταύθα σφάλμα τι περί τας λέξεις. Μοι κάμνετε την τιμήν να μοι λέγητε, ότι τότε αι παραστάσεις επανελήφθησαν κατόπιν της *μεσολαθήσεώς μου*. Δεν υπήρξε *μεσολάβησις*, Κύριε, αλλ' υπήρξεν επιστολή τις του Πρέσβεως της Γαλλίας προς τον υπουργόν των Εξωτερικών, παριστώσα ότι, εάν η Κυβέρνησις, αντί να προστατεύση τον κ. Σουλιέ κατά των βιαιοπραγιών, ανεκάλει την άδειαν, ο κ. Σουλιέ θα εδικαιούτο εις σημαντικήν αποζημίωσιν, ην θ' απήτουν. Άμα της λέξεως ταύτης, *αποζημίωσις*, προφερθείσης, η διαταγή περί επαναλήψεως των παραστάσεων εδόθη εις τον κ. Σουλιέ, και έλαβον την διαβεβαίωσιν, ότι μέτρα προστατευτικά θα ελαμβάνοντο εις το μέλλον.

Τα ανωτέρω ρηθέντα αποδεικνύουσιν, ότι θεωρώ ως υγιεστάτην την θεωρίαν, ην εν τω τέλει του εγγράφου υμών αναμνησκέτε ως προς τας αναγομένας εις την δικαιοδοσίαν των δικαστηρίων υποθέσεις. Ταύτα δικάζουσι τα συνήθη γεγονότα' αλλ' όταν υπάρχη αδυναμία της δικαιοσύνης συνεπεία ενοχής αυτής της Επικρατείας,

η ενέργεια των ενδιαφερομένων ξένων Κυβερνήσεων καθίσταται αναγκαία προς υπεράσπισιν των ιδίων αυτών υπηκόων· και διότι ευρισκόμεθα εις μίαν των περιστάσεων τούτων, παρεμβαίνω μεθ' όλης της αυθεντίας του δικαίου. Το τελευταίον επιχείρημα, δι' ου, Κύριε, δικαιολογείτε την άρνησιν της ζητηθείσης αποζημιώσεως, δεν μοι επροξένησεν ολιγωτέραν έκπληξιν ή τα πρώτα.

Ευθύς από της αφίξεως αυτού, ο κ. Σουλιέ εδημοσίευσε, λέγετε, ότι η διαμονή του ένα μόνον μήνα θα διήρκει, και συνάγετε εκ τούτου το συμπέρασμα ότι ο κ. Σουλιέ, δούς κατά το μάλλον ή ήττον τον παρ' αυτού αναγγελθέντα αριθμόν παραστάσεων και διελθών την ατμοσφαίραν των βιαιοπραγιών και εγκλημάτων, εν η εδέησε να ζήση, το άτομον τούτο (η λέξις ουκ έστιν εμή), ην υπόχρεων να παύση τας παραστάσεις αυτού και δεν ηδύνατο να έχη παράπονα δι' αληθείς ζημίας, καθ' όσον η παράστασις της 21 Απριλίου, 3 Μαΐου, ανηγγέλθη ευθύς εξ αρχής, ως μέλλουσα να ήναι η τελευταία.

Λίαν συνοπτικώς θ' απεκρινόμην εις το τελευταίον τούτο επιχείρημα, εάν δεν εμάνθανον, ότι απέδιδον αυτώ μεγάλην αξίαν· θα το συζητήσω λοιπόν ένεκα της πληροφορίας ταύτης.

Παν τις γινώσκει, ότι οι καταρχόμενοι θεατρικής τινος επιχειρήσεως εν τινι πόλει συνειθίζουσι ν' αναγγέλωσιν, ότι αι παραστάσεις έσονται ολίγαι τον αριθμόν, όπως διεγείρωσιν ούτω την κοινήν περιέργειαν. Ο κ. Σουλιέ ηκολούθησε την συνήθειαν ταύτην, μη υποπτέων βεβαίως ότι απεξεδύετο, δια των τοιχοκολλήτων δελτίων του θεάτρου αυτού, της εξουσίας του αναχωρήσαι πριν ή μετά το αναγγελθέν τέρμα της διαμονής του.

Πώς το Υπουργείον δεν κατείδεν, ότι το τοιούτον σύστημα δεν θα ήτο δυνατόν να υποστηριχθή, ειμή μόνον, εάν το ορισθέν παρά του κ. Σουλιέ τέρμα ην η συνέπεια συμφωνίας τινος μεταξύ αυτού και της εγχωρίου εξουσίας; Γινώσκετε δε, ότι τοιούτον τι δεν συνέβη. Ότε ο κ. Σουλιέ ήρχετο ενταύθα εξ Αιγύπτου, πολλά δαπανώμενος, έχων δε τακτικήν άδειαν, δεν είναι δύσκολον να μαντεύσωμεν τα στοιχεία της αποφάσεως, ην είχε λάβει. Είχε κάμει τους υπολογισμούς του εις τρόπον, ώστε η εν Αθήναις διαμονή αυτού και αι εισπράξεις να καλύψωσι την οδοιπορικήν αυτού δαπάνην, τους μισθούς του προσωπικού του, την διατήρησιν των ίππων του και ν' αποφέρωσι και κέρδος τι. Επί τη

βάσει των διδομένων τούτων πρέπει και η Ελληνική Κυβέρνησις να κάμη τας σκέψεις αυτής, διότι εκτός των σκέψεων τούτων ούτε ευθυδικία, ούτε ειλικρινής της χορηγηθείσης αδείας ερμηνεία, ούτε δικαία εκτίμησις της σχετικής εκάστου θέσεως θα υπήρχε. Δεν γνωρίζω που ο κ. Σουλιέ είπε σπουδαίως, ότι η 4 Μαΐου θα ήτον η τελευταία ημέρα της εν Αθήναις διαμονής αυτού, και μικράν έχω περιέργειαν να το μάθω η προς τούτο άρνησις αυτού είναι ρητή. Αλλά και επί τη υποθέσει, ότι δεν ήτον ειλικρινής, απέδειξα, ότι δεν είχε δώσει παντάπασι το δικαίωμα να επιβάλωσιν αυτώ την αναχώρησιν τόσω δε ήττον ανήκεν εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν το δικαίωμα τούτο, όσω ο κ. Σουλιέ δεν ηδύνατο να προΐδη την τύχην, ήτις επεφυλάσσετο αυτώ, μηδέ να υποθέση, ότι το θέατρον αυτού, καταλαμβανόμενον υπό των εισορμώντων και πάντοτε σχεδόν πλήρες ον, θ' απέφευρεν αυτώ εξ χιλιάδας αντί των είκοσι πέντε ή τριάκοντα χιλιάδων δραχμών.

Δεν προτίθεμαι να υπερασπίσω τον κ. Σουλιέ δια τας απότους κατά τον τύπον εκφράσεις, αίτινες παρεισέφρυσαν εν τη αναφορά, δι' ης παρεπονείτο, αλλά δεν πρέπει ν' αναγνωρίσωμεν ότι δύνανται να επιτραπώσι ζωηρότητες τινες περι τας εκφράσεις εις άνθρωπον εις άκρον ηρεθισμένον εξ όσων υπέστη, λαλούντα δε περί της Κυβερνήσεως, ην θεωρεί ως τον δημιουργόν των συμφορών, αίτινες διήγειραν την αγανάκτησιν και αυτής της Εθνικής Συνελεύσεως;

Απαίτησις ούτω δεδικαιολογημένη, Κύριε, εδικαιούτο να τύχη συντονωτέρας προστασίας. Εν τούτοις, αναλογιζόμενος την οικονομικήν της Ελλάδος θέσιν, επεζήτησα τα μέσα του να συμβιβάσω τα συμφέροντα του κ. Σουλιέ και τας στενοχωρίας του ελληνικού ταμείου.

Ο κ. Σουλιέ μετά την στέρησιν των πόρων αυτού μοι εξέφρασε την ελπίδα, ότι η εις Τιφλίδα μετάβασις αυτού θα τω παρείχε την ευκαιρίαν να επανορθώση τας συμφοράς, ας υπέστη εν Αθήναις. Αλλ' η εποχή τον εβίαζε, διότι ώφειλε να σκεφθή περί της μεταβάσεως, περί της διαμονής, περί της επανόδου. *Είκοσι χιλιάδες* φράγκων, αμέσως διδόμεναι αυτώ, θα τω επέτρεπον ν' αποτίση τα χρέη, άπερ είχεν εν Αθήναις, και θα τω διευκόλυνον την αναχώρησιν αυτού. Αι είκοσιν αύται χιλιάδες φράγκων είχον ούτω δι' αυτόν αξίαν ίσην προς διπλάσιον ή τριπλάσιον ποσόν, όπερ θα τω εδίδετο μετά τινας εβδομάδας εννοήσας τούτο, συγκατετέθη να δεχθή, εν είδει συμβιβα-

σμού, 20,000 φράγκων, εάν ταύτα κατεβάλλοντο αυτώ παραχρήμα. Τον συμβιβασμόν τούτον ηρνήθητε οριστικώς.

Μετά την όντως απροσδόκητον ταύτην άρνησιν, είχαν την τιμήν να σας γράψω, Κύριε, όπως προσκαλέσω υμάς να θεωρήσητε την περί ης ο λόγος αμέσως ανωτέρω πρότασιν ως μη ούσαν και ως μηδέποτε γενομένην· σήμερον δ' έχω την τιμήν ν' απαιτήσω παρά της Ελληνικής Κυβερνήσεως την πλήρη επανόρθωσιν των ζημιών, ας υπέστη ο κ. Σουλιέ.

Κατά σημείωσιν τινα, ην έχω υπ' όψιν, αι ζημιαί αύται συμποσούνται εις 62, 236 φράγκων. Μελετήσας την απαίτησιν του κ. Σουλιέ εν τω μετριοπαθεί εκείνω πνεύματι, ου η πρότασις, ης άρτι εμνημόνευσα, είναι απόδειξις ακαταμάχητος, ενόμισα καθήκον να ελαττώσω αυτήν εις 38 χιλιάδας φράγκων, απορρίπτων παν ό, τι εδύνατο να δώση χώραν εις αμφισβητήσεις. Εν τούτοις τα γενόμενα από της 3 Μαΐου έξοδα υπό του κ. Σουλιέ, αναγκασθέντος να δανεισθή επί ενεχύρω προς συντήρησιν του προσωπικού αυτού, από της εποχής εκείνης πρέπει να προστεθώσι τα έξοδα ταύτα παριστώσι ποσόν 300 φράγκων καθ' εκάστην, και ταύτα, μη υπολογιζομένης της προξενθείσης ζημίας ένεκα της απωλείας του χρόνου. Ως προς δε την οφειλομένην αποζημίωσιν εις τον Αιθίοπα, τον σωθέντα από των χειρών των στρατιωτών, οίτινες είχαν αποφασίσει να τον δολοφονήσωσιν, έκρινα, ότι ποσότης τις 6000 φράγκων, παριστώσα ετησίαν πρόσοδον 300 φρ. πρέπει να τω χορηγηθή, καθ' ην περίπτωσιν θα έμενεν ανάπηρος, και ότι το ποσόν τούτο πρέπει να παραδοθή εις εμέ· το ήμισυ αυτού θα απέδιδον εις το ελληνικόν ταμείον, εάν ο τραυματισθείς Αιθίοψ διετήρει την χρήσιν της χειρός αυτού, του ετέρου ημίσεως μένοντος αυτώ λόγω αποζημιώσεως.

Μακροτέρα διαμάχη ήθελεν είναι περιττή πλέον, Κύριε. Τρέφω λοιπόν την αγαθήν ελπίδα, ότι εκπληρωθήσεται αμέσως η παρούσα μου αίτησις.

Δέξασθε, κτλ.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

N° 11.

PARTICULIÈRE M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI.

Athènes, le 31 mai 1863.

Cher Monsieur,

J'ai l'honneur de vous transmettre comme renseignement utile la lettre ci-jointe qui m'est adressée par M. Soulié; l'intérêt de cette communication ne vous échappera pas.

Bien des compliments empressés.

P. BOURÉE.

Annexé au N° 11.

M. Soulié à M. Bourée.

Le Pirée, 30 mai 1863.

Monsieur le Ministre,

La position terrible où je me trouve aujourd'hui m'engage à venir vous exposer l'état de complète pénurie dans laquelle je suis plongé. Vous comprendrez facilement que si je ne suis pas indemnisé avant quelques jours, je me vois entièrement ruiné et réduit à la triste nécessité de me défaire des chevaux qui me restent, ma dernière ressource, après avoir engagé les bijoux et pierreries de ma famille.

Dire, Monsieur le Ministre, combien il m'est pénible de vendre à de vils prix des chevaux qui m'ont coûté tant de peines, de soins et d'argent pour l'achat, le dressage et l'éducation, chevaux qui sont pour moi des artistes, mon gagne-pain, en un mot, est impossible à décrire.

J'ose donc espérer, Monsieur le Ministre, que vous aurez égard à ma position, et que vous ferez tout ce qui sera en votre pouvoir pour faire hâter le moment du paiement qui doit me sauver de la misère.

Je suis, etc.

(Signé) SOULIÉ.

(Annexé au précédent.)

**Estimation des dix-sept chevaux de manège
restant à M. Soulié.**

Cinq chevaux de manège, dont un de race anglaise et quatre transylvains	fr. 16,000
Un cheval sauteur de race égyptienne	» 3,000
Quatre chevaux de haute école, e race arabe	» 20,000
Trois doubles poneys, chevaux savants, pour les scènes comiques	» 3,000
Quatre chevaux de tournois, de quadrilles, jeu de barres et carrousels, à 1,500 fr. l'un	» 6,000
Total.....	» 48,000

(Μετάφρασις)

(Ιδιαιτέρα)

Ο κ. Βουρέ τω κ. Θεοδώρω Π. Δηλιγιάννη.

Εν Αθήναις, την 31 Μαΐου (12 Ιουνίου) 1863.

Φίλε Κύριε,

Λαμβάνω την τιμήν να σας διαβιβάσω ως αναγκαίαν πληροφορίαν την συνημμένην επιστολήν του κ. Σουλιέ. Το σπουδαίον της κοινοποιήσεως ταύτης δεν θέλει διαφύγει την προσοχήν.

Μετ' απείρων προσρήσεων.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

(*Συνημμένον τω αριθ. 11.*)

Ο κ. Σουλιέ τω κ. Βουρέ.

Εν Πειραιεί, την 30 Μαΐου (11 Ιουνίου) 1863.

Κύριε Πρέσβυ,

Η τρομερά θέσις, εις ην ευρίσκομαι σήμερον, με αναγκάζει να σας εκθέσω την παντελή ένδειαν, εις ην κατήντησα. Εννοείτε ευκόλως ότι, εάν εντός ολίγων ημερών δεν αποζημιωθώ, θέλω καταστραφή εξ ολοκλήρου και ευρεθή εις την δυσάρεστον ανάγκην να εκποιήσω τους εναπολειπομένους μοι ίππους ως τον τελευταίον μου πόρον, αφού ενεχυρίασα τα κοσμήματα και πολυτίμους λίθους της οικογενείας μου.

Μοι είναι αδύνατον να σας εκφράσω, Κύριε Πρέσβυ, πόσον μοι είναι λυπηρόν να πωλήσω εις ευτελείς τιμάς ίππους, δι' ους υπέστην τόσους κόπους, τόσας φροντίδας και τόσα έξοδα δια την αγοράν και την εκγύμνασιν, ίππους τέλος, οίτινες εισί δι' εμέ τόσοι καλλιτέχναι, και το μέσον δι' ου πορίζομαι τον άρτον μου.

Όθεν ελπίζω, Κύριε Πρέσβυ, ότι θα λάβητε υπ' όψιν την θέσιν μου και ότι θέλετε πράξει παν το εφ' υμίν ίνα επισπεύσητε την πληρωμήν, ήτις θα με σώση της δυστυχίας.

Ειμί, κτλ.

(Υπογ.) ΣΟΥΛΙΕ.

(Συνημμένον τω ανωτέρω.)

Εκτίμησις των υπολειπομένων δεκαεπτά ίππων του ιπποδρομίου του κ. Σουλιέ.

Πέντε ίπποι του ιπποδρόμου, εξ ών ο εις αγγλικής και οι τέσσαρες τρανσυλβανικής καταγωγής	φρ. 16,000.
Ίππος δι' άλμα, αυγυπτιακής καταγωγής	» 3,000.
Τέσσαρες αραβικοί ίπποι, πρώτης γυμναστικής δεξιότητος	» 20,000.
Τρία αγγλικά ιπάρια δια τας κωμικάς σκηνάς.....	» 3,000.
Τέσσαρες ίπποι γυμνασμένοι δια χορόν, κτλ., ανά 1,500 έκαστος.....	» 6,000.
	Το όλον φραγ. 48,000.

N° 12.

**M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES.**

Athènes, le 7 juin 1863.

Monsieur,

J'ai l'honneur de vous rappeler que j'attends toujours la réponse à ma Note en date du 29 mai, et que ce n'est pas sans quelque surprise que je vois le Gouvernement hellénique traiter avec cette lenteur une affaire qui avait à un haut degré le caractère de l'urgence, puisque chaque jour de retard devait grever M. Soulié et, par suite, le trésor hellénique d'une charge de trois-cents francs.

J'ai eu l'honneur de vous transmettre une lettre par laquelle M. Soulié me faisait entrevoir la nécessité où il allait se trouver de vendre ses chevaux. La dissolution de sa troupe, c'est-à-dire la destruction complète de son industrie, en eût été la conséquence, et vous comprenez sans peine, Monsieur, qu'une indemnité de 48,000 francs, représentant la valeur des chevaux, n'eût pas été la compensation de la nouvelle perte que le Gouvernement grec eût ainsi fait éprouver à M. Soulié: c'eût été alors de cent-cinquante ou deux-cent mille francs d'indemnité qu'il eût été question.

Soucieux des intérêts du trésor hellénique, je n'ai pas voulu laisser les choses prendre une telle gravité, et j'ai fait remettre à M. Soulié une somme de vingt-deux mille francs en à-compte sur celle que le Gouvernement hellénique devra verser à la Légation Impériale. Avec ces 22,000 francs, M. Soulié pourra, je l'espère, s'embarquer, après avoir payé les dettes que *l'absence de recettes, conséquence naturelle des envahissements de son cirque et les violences dont il a été l'objet, l'ont forcé de contracter.*

Je vous prie, Monsieur, de prendre note de cette disposition.

Je vous serai également obligé de me dire ce qu'il y a de fondé dans les bruits d'après lesquels les soldats, assassins du négre de M. Soulié, auraient été condamnés à une peine dérisoire par un tribunal devant lequel aucun des témoins les plus importants n'aurait été appelé.

Recevez, etc.

(Signé) P. BOURÉE.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Βουρέ τω κ. Θεοδώρω Π. Δηλιγιάννη, Υπουργώ επί των Εξωτερικών.

Εν Αθήναις, την 7/19 Ιουνίου 1863.

Κύριε,

Λαμβάνω την τιμήν να υπενθυμίσω υμίν, ότι αναμένω πάντοτε απάντησιν εις την διακοίνωσίν μου της 29 Μαΐου, και ότι μετ' απορίας βλέπω την Ελληνικήν Κυβέρνησιν φερομένην μετά τόσης βραδύτητος επί υποθέσεως, ήτις είχεν εις υπέρτατον βαθμόν τον χαρακτήρα κατεπειγούσης, καθ' όσον εκάστη ημέρα βραδύτητος επεβάρυνε τον κ. Σουλιέ και κατά συνέπειαν το ελληνικόν ταμείον με τριακόσια φράγκα.

Έλαβον την τιμήν να σας διαβισάσω επιστολήν του κ. Σουλιέ, δι' ης μοι υποδεικνυε την ανάγκην, εις ην ήθελεν ευρεθή να πωλήση τους ίππους του. Η διάλυσις της εταιρίας του, δηλαδή η εντελής καταστροφή του έργου του, θα ήτον η συνέπεια της πωλήσεως ταύτης, και ευκόλως κατανοείτε, Κύριε, ότι αποζημίωσις 48,000 φράγκων, παριστάνουσα την αξίαν των ίππων, δεν θα αντεστάθμιζε την νέαν ζημίαν, ην η Ελληνική Κυβέρνησις θα επροξένει ούτω τω κ. Σουλιέ. Το ζήτημα της αποζημιώσεως θα ήτο τότε εκατόν πενήτηκοντα ή διακοσίων χιλιάδων φράγκων.

Μεριμνών περί των συμφερόντων του Ελλην. ταμείου, δεν ηθέλησα ν' αφήσω τα πράγματα να καταντήσουν τόσω σπουδαία, και ενεχείρισα τω κ. Σουλιέ 22,000 φράγκα απέναντι του ποσού, όπερ η Ελληνική Κυβέρνησις θέλει πληρώσει εις την Αυτοκρατορικήν Πρε-

σβείαν. Με αυτάς τας 22,000 φράγκων ο κ. Σουλιέ θέλει δυνηθή, ελπίζω, ν' αναχωρήση, αφού πληρώση τα χρέη, εις α τον ηνάγκασε να υποπέση η έλλειψις εισπράξεων, ήτις ην φυσική συνέπεια των γενομένων παραβιάσεων του ιπποδρόμου του και των βιαιοπραγιών, ας υπέστη.

Σας παρακαλώ, Κύριε, να έχετε υπ' όψιν την ανωτέρω ενέργειάν μου.

Σας παρακαλώ ωσαύτως να μοι είπητε κατά πόσον έχει υπόστασιν η φήμη, ότι οι στρατιώται, οι δολοφόνοι του αιθίοπος του κ. Σουλιέ, κατεδικάσθησαν εις ποινήν γελοίαν υπό δικαστηρίου, ενώπιον του οποίου ουδείς των ουσιωδεστέρων μαρτύρων προσεκλήθη.

Δέξασθε, κτλ.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

N° 13.

**M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES AFFAIRES
ÉTRANGÈRES À M. BOURÉE.**

Athènes, le 26 mai (7 juin) 1863.

Monsieur le Ministre,

Je me suis empressé de communiquer à mes collègues la Note que vous m'avez fait l'honneur de m'adresser, en date du 17/29 de ce mois, concernant l'affaire Soulié.

En présence des conclusions de cette Note, je ne crois pas devoir entrer dans une discussion des faits qui y sont relatés.

Quelques-uns de ces faits, et les plus importants, ont été exposés par moi, en détail, dans les lettres que j'eus l'honneur de vous écrire, en date des 25 et 26 avril (7 et 8 mai), sur la foi des rapports officiels adressés au ministère de la guerre, et d'après lesquels les faits en question ne se seraient pas absolument passés comme on vous les avait rapportés.

D'autres, dont c'est la première fois que vous faites mention, tels que l'incendie de la tente de M. Soulié et la chute du mât, n'ont pas été effet d'une préméditation.

Je ne veux pas non plus parler ici des mesures que le Gouvernement hellénique avait ordonnées pour prévenir tout désordre éventuel, des raisons pour lesquelles ces mesures n'ont pas eu malheureusement de succès, ou de l'empressement que les autorités civiles et militaires ont mis à faire arrêter les auteurs des attentats commis contre quelques personnes de la troupe de M. Soulié.

Je me bornerai seulement à vous faire observer, Monsieur le Ministre, que le Gouvernement hellénique ne mérite pas le reproche d'avoir encouragé par sa négligence ces méfaits, et de les avoir laissés impunis. En effet, les soldats qui avaient assailli le domestique nègre de M. Soulié, ont été jugés et condamnés par le conseil de guerre

siégeant à Athènes; les individus prévenus de l'acte odieux commis sur la personne de la femme autrichienne Anne Eigelsperger, seront jugés par la cour d'assises, dont la session sera ouverte à Syra le 15/27 du mois prochain; le sous-officier accusé d'avoir frappé du poing un domestique de M. Soulié, sera aussi jugé incessamment.

En ce qui concerne le point de droit, le Gouvernement hellénique, d'accord avec l'opinion exprimée par les légistes qu'il a consultés, pense toujours pour les raisons énoncées dans ma précédente communication, qu'il n'est pas tenu à une indemnité pour ces actes criminels. Toutefois, prenant en considération les grands bienfaits de la France envers la Grèce, et attachant un très-haut prix à la bienveillance de S. M. l'Empereur, votre auguste Souverain, il est prêt à verser entre vos mains, pour M. Soulié et son domestique, la somme qui serait jugée convenable.

En portant ce qui précède à votre connaissance, je saisis, etc.

(Signé) THÉODORE P. DÉLYANNI.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Θεόδωρος Π. Δηλιγιάννης, Υπουργός επι των Εξωτερικών, τω Κυρίω Βουρέ.

En Athènes, την 26 Μαΐου (7 Ιουνίου) 1863.

Κύριε Πρόσβυ,

Ἐσπευσα να κοινοποιήσω εις τους συναδέλφους μου την διακρίνωσιν, ην μ' εκάματε την τιμήν να μοι απευθύνητε υπό χρονολογίαν της 17/29 τρέχοντος μηνός περί της υποθέσεως Σουλιέ.

Απέναντι των συμπερασμάτων της διακοινώσεως ταύτης δεν νομίζω αναγκαίον να έλθω εις συζήτησιν των εν αυτή αναφερομένων γεγονότων.

Τινά των γεγονότων τούτων, και μάλιστα τα σπουδαιότερα, εξετάθησαν παρ' εμού λεπτομερώς εν ταις επιστολαίς ας έσχον την τιμήν να σας γράψω κατά την 25 και 26 Απριλίου, 7 και 8 Μαΐου, επί τη βάσει επισήμων εκθέσεων αίτινες είχαν απευθυνθή προς το επί των Στρατιωτικών υπουργείον, και καθ' ας τα εν λόγω γεγονότα δεν φαίνονται ως λαβόντα χώραν απολύτως όπως εξετάθησαν υμίν.

Έτερα δε, περί ων πρώτον ήδη ποιείτε μνείαν, οίον εστίν η πυρπόλησις της σκηνης του Κυρίου Σουλιέ και η πτώσις του ιστού, δεν ήσαν αποτέλεσμα προμελέτης.

Ήθελον επίσης να αναφέρω ενταύθα περί των μέτρων άτινα η Ελληνική Κυβέρνησις είχε διατάξει προς τον σκοπόν του να προλάβη πάσαν ενδεχομένην αταξίαν, ως και περί των λόγων ένεκα των οποίων τα μέτρα ταύτα απέτυχον δυστυχώς, ή και περί της προθυμίας ήν αι πολιτικά και στρατιωτικά Αρχαί ανέδειξαν προς σύλληψιν των αυτουργών των κατά τινων προσώπων της εταιρίας του κ. Σουλιέ διαπραχθεισών επιθέσεων.

Περιορίζομαι μόνον εις το να σας παρατηρήσω, Κύριε Πρέσβυ, ότι η Ελληνική Κυβέρνησις δεν είναι αξία της μομφής του ότι ενεθάρρυνε δια της αμελείας της τα τοιαύτα ατοπήματα ή και ότι αφήκεν αυτά ατιμώρητα.

Και όντως, οι στρατιώται οι αικίσαντες τον Άραβα υπηρέτην του κ. Σουλιέ εδικάσθησαν και κατεδικάσθησαν υπό του στρατοδικείου Αθηνών· οι κατηγορούμενοι ως ένοχοι της αποτροπαίου πράξεως της διαπραχθείσης επί της αυστριακής γυναικός Άννης Εϊγκελσπέργκερ δικασθήσονται παρά του κακουργοδικείου Σύρου, όπερ άρχεται των εργασιών του την 15/27 προσεχούς μηνός· ο δ' υπαξιωματικός ο κατηγορούμενος ότι εκτύπησε τον υπηρέτην του κ. Σουλιέ δικασθήσεται επίσης λίαν προσεχώς.

Καθόσον δ' αφορά το νομικόν μέρος του ζητήματος, η Ελληνική Κυβέρνησις, σύμφωνα προς την γνώμην των νομομαθών ους συνεβουλεύθη, φρονεί πάντοτε επί τη βάσει των εκτεθέντων εν τη προηγουμένη διακοινώσει μου λόγων, ότι δεν υποχρεούται εις αποζημιώσεις δια τας αξιοποίνους ταύτας πράξεις.

Και όμως, λαμβάνουσα υπ' όψιν τα μεγάλα ευεργετήματα της Γαλλίας προς την Ελλάδα, και περί πολλού ποιουμένη την ευμένειαν του Μεγαλειοτάτου Αυτοκράτορος του Σεβαστού υμών Κυριάρχου, εστίν ετοιμή να σας μετρήση υπέρ του κ. Σουλιέ και του υπηρέτου του το ποσόν όπερ ήθελε θεωρηθή ως εύλογον.

Φέρων τα ανωτέρω εις γνώσιν υμών, λαμβάνω την τιμήν, κτλ.

(Υπογ.) ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ.

N° 14.

**M. BOURÉE À M. THÉODORE P. DÉLYANNI, MINISTRE DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES.**

Athènes, le 11 juin 1863.

Monsieur,

J'ai reçu la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire sous la date du 26 mai (7 juin).

Je regrette que le Gouvernement hellénique, adoptant l'opinion des légistes qu'il a consultés, ne se soit pas plutôt rangé à celle dont la justesse m'a paru, dès l'abord, hors de conteste, et qui a immédiatement reçu la sanction de mon Gouvernement, en ce qui touche le droit de M. Soulié à réclamer une indemnité, et le devoir du Gouvernement hellénique de l'accorder; mais puisque le Cabinet s'est déclaré prêt à verser entre mes mains la somme dont le paiement mettra fin à cette controverse, je tiens pour inutile d'y rentrer.

Je vous serai reconnaissant, Monsieur, de vouloir bien faire mettre à ma disposition, le plus tôt possible, les fonds destinés à M. Soulié et à son domestique nègre.

Ainsi que j'ai eu l'honneur de vous en informer par ma lettre du 7 de ce mois, vingt-deux mille francs avancés par moi sur la somme à recevoir, ont facilité, le départ de M. Soulié et celui de sa troupe. M. Drouyn de Lhuys, par sa lettre que je recrois aujourd'hui, inspiré, comme moi, par l'intérêt du trésor hellénique, me prescrivait cette même disposition pour laquelle je n'avais pas attendu ses ordres formels.

J'ai l'honneur de vous rappeler, Monsieur, que je n'ai encore aucune information sur le jugement rendu, il y a huit ou dix jours, et par lequel le conseil de guerre aurait condamné à deux ans de prison les deux soldats aux mains meurtrières desquels un Attaché de ma Légation a arraché le domestique de M. Soulié. Jusqu'à ce que

j'aie reçu des explications que je suis inhabile à deviner, il me sera impossible de comprendre qu'un attentat commis avec de si atroces circonstances, ait donné lieu à l'application d'une peine si peu en rapport avec le crime, et je ne dois pas vous dissimuler que cette disproportion me suggere les réflexions les plus sévères, et me parait faite pour confirmer davantage encore certaines appréciations qui ont trouvé place dans ma Note du 29 du mois dernier.

Recevez, etc.

(Signé) P. BOURÉE.

(Μετάφρασις)

Ο κ. Βουρέ τω κ. Θεοδώρω Π. Δηλιγιάννη, Υπουργώ επί των Εξωτερικών.

Εν Αθήναις, την 11/23 Ιουνίου 1863.

Κύριε,

Έλαβον την επιστολήν, ην μοι εκάματε την τιμήν να μοι απευθύνητε την 26 Μαΐου (7 Ιουνίου).

Λυπούμαι ότι η Ελληνική Κυβέρνησις, παραδεξαμένη την γνώμην των νομολόγων, ους συνεβουλεύθη, δεν παρεδέξατο μάλλον εκείνην, ης η ορθότης εξ υπαρχής μοι εφάνη αναμφισβήτητος και ήτις έλαχε της αμέσου κυρώσεως της Κυβερνήσεώς μου, καθ' όσον αφορά το δικαίωμα του κ. Σουλιέ του ν' απαιτήση αποζημίωσιν, και την υποχρέωσιν της Ελληνικής Κυβερνήσεως του να την χορηγήση. Αλλ' αφού το Υπουργείον εδήλωσεν, ότι είναι πρόθυμον να μοι μετρήση το ποσόν, ου τινος η πληρωμή τίθησι τέρμα εις το προκείμενον ζήτημα, θεωρώ ανωφελές να επανέλθω επ' αυτού.

Θέλω είσθαι υμίν ευγνώμων, Κύριε, εάν ευαρεστηθήτε να θέσητε εις την διάθεσί μου ό, τι τάχιον τα δια τον κ. Σουλιέ με τον αιθίοπα υπηρέτην του ωρισμένα ποσά.

Όπως έσχον την τιμήν να σας ειδοποιήσω δια της από 7 τρέχοντος επιστολής μου, είκοσι δύο χιλιάδες φράγκων, προκαταβληθείσαι παρ' εμού απέναντι της ποσότητος, ην έμελλε να λάβη, διευκόλυνον την αναχώρησιν του κ. Σουλιέ και της εταιρίας του. Ο κ. Δρουέν

δε Λουί, δι' επιστολής του, ην έλαβον σήμερα, μεριμνών, ως εγώ, υπέρ των συμφερόντων του ελληνικού ταμείου, με διέταττε να προβώ εις το αυτό τούτο μέτρον, όπερ είχαν λάβει χωρίς να περιμείνω τας οριστικές αυτού διαταγάς.

Λαμβάνω την τιμήν να σας υπενθυμίσω, Κύριε, ότι στερούμαι εισέτι πληροφοριών περί της εκδοθείσης προ οκτώ ή δέκα ημερών αποφάσεως, δι' ης το Στρατοδικείον κατεδίκασε, λέγουν, εις διετή φυλάκισιν τους δύο στρατιώτας, από τας δολοφόνους χείρας των οποίων έσωσεν εις ακόλουθος της Πρεσβείας μου τον υπηρέτην του κ. Σουλιέ. Μέχρις ου λάβω εξηγήσεις, ας εξ ιδίων είμαι ανίκανος να μαντεύσω, δεν δύναμαι να εννοήσω πως κακούργημα, διαπραχθέν με περιπτώσεις τόσω απανθρώπους, έδωκε χώραν εις εφαρμογήν ποινής τόσω δυσαναλόγου προς το έγκλημα, και οφείλω να μη υποκρύψω υμίν ότι η δυσαναλογία αύτη διεγείρει εν εμοί σκέψεις αυστηροτάτας και μοι φαίνεται επικυρούσα επι μάλλον και μάλλον κρίσεις τινας εκφρασθείσας εν τη από 29 λήξαντος διακοινώσει μου.

Δέξασθε, κτλ.

(Υπογ.) Π. ΒΟΥΡΕ.

